Entered
20.7.18
CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh
Provincial Museum Reference Library

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1350.

तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-विवृतिः

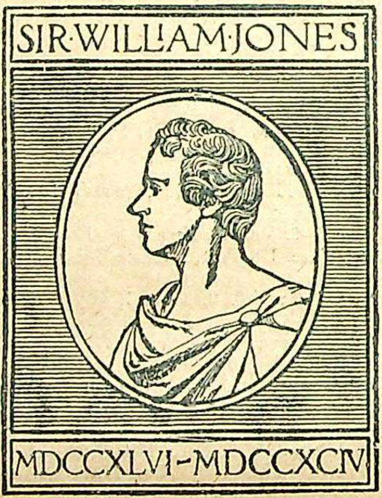

5752

TATTVACINTĀMANI DIDHITI-VIVRITI

OR

A Sub-commentary on Tattvacintamani.

BY

GADADHARA BHATTACHARYYA

WITH TATTVACINTAMANI AND DIDHITI

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA YADUNATH SARVABHAUMA,

VOLUME II. FASCICULUS II.

Calcutta.
PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS,
5, Nandakumar Chawdhury's 2nd Lane.
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL, 1, PARK STREET.
1912.

LIST OF BOOKS FOR SALE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 1, PARK STREET, CACUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH, 11, GRAFTON STREET, NEW BOND STREET, LONDON, W., AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied.—som of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series

Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	Rs.	1	14
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III. Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each		14	6
Aitereya Lochana.		2	0
Amarkosha, Fasc. 1		2	0
•Aṇu Bhāṣhya, Fasc. 2-5 @ /10/ each		2	8
Anumana Didhiti Prasarini, Fasc. 1 @ /10/-		1	4
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each		3	12
Atmatattaviveka, Fasc. I.		0	10
Açvavaidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each		3	2
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-10; Vol. II. Fasc. 1-10 @ 1/ each		20	0
Bālam Bhaṭṭī, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol II, Fasc. 1 @ /10/ each		1	14
Baudhāyana S'rauta Sūtra, Fasc. 1-3 Vol. II, Fasc 1-5 @ /10/ each ...		5	0
Bhāsavritty		0	10
Bhāṭṭa Dipikā Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. 2, Fasc. 1, @ /10 each ...		4	6
Bauddhastotrasangraha		2	0
Bṛhaddēvatā Fasc. 1-4 @ /10/ each		2	8
Bṛhaddharma Purāṇa Fasc 1-6 @ /10/ each		3	12
Bodhiçaryāvatāra of Çāntideva, Fasc. 1-6 @ /10/ each		3	12
Cri Cantinatha Charita, Fasc. 1-3		1	14
Çatadūṣaṇī, Fasc. 1-2 @ /10/ each		1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each		8	0
Çatapatha Brāhmaṇa, Vol I, Fasc. 1-7, Vol II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-7 Vol. V, Fasc. 1-4 @ /10/ each		14	6
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each		3	2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /10/		3	2
Ditto Vol. IX. Fasc. 1-2		1	4
Çatasāhasrikā Prajñāpāramitā Part, I. Fasc. 1--17 @ /10/ each		10	10
*Caturvarga Chintāmaṇi, Vol. II, Fasc. 1-25; Vol. III. Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10. Vol. IV. Fasc. 1-6 @ /10/ each ...		36	14
Ditto Vol. IV, Fasc. 7-8. @ 1/4/ each		2	8
Ditto Vol. IV, Fasc. 9-10 @ /10/		1	4
Çlockavartika, (English) Fasc. 1-7 @ 1/4/ each		8	12
*Çrauta Sūtra of Çānkhāyana, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4; Vol 4, Fasc. 1 @ /10/ each			
Çrī Bhāshyam, Fasc 1-3 @ /10/ each		10	0
Dāna Kriyā Kaumudī, Fasc. 1--2 @ /10/ each		1	14
Gadadhara Paddhati Kālasāra Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each		1	4
Ditto Āchārasārah Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each		4	6
Gobhiliya Grihya Sutra, Vol. I. @ /10/ each		3	2
Ditto Vol. II. Fasc. -2 @ 1/4/ each		3	2
Ditto (Appendix) Gobhila Parisista		2	8
Ditto Grihya Sangraha		2	0
Haralata		0	10
Karmapradiph, Fasc. I		1	14
Kāla Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each		1	4
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each		4	6
*Kūrma Purāṇa, Fasc. 3-9 @ /10/ each		4	8
Kiranavali, Fasc. 1-2 @ /10/ each		6	10
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each		1	4
Mahā-bhāṣya-pradipōdyōta, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-12 Vol. III, ...		6	14
Fasc. 1-10 @ /10/ each			
Ditto Vol. IV, fasc. 1 @ 1/4		19	6
Manuṭikā Sangraha, Fasc. 1-3 @ /10/ each		2	8
Mārkaṇḍēya Purāṇa, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each		1	14
*Mīmāṁsā Darçana, Fasc. 10-19 @ /10/ each		9	0
•Mugdhabodha Vyakarana, Fasc. 1-4 @ /10/ each		6	4
... ...		2	8

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तथा सति उत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वविशेषितेन, स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकस्वसमानाधिकरणानुमितिकसविषयकत्वेन । स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणोत्पन्नसविषयकत्वेन, स्वक्षणाव्यवहितो-

---

अत्रान्योन्याश्रयदोषं प्रतिबन्ध्या स्वीकारयति तथासतीति । अनुमित्यव्यवहित--पूर्व्वोत्पन्नपरामर्शादितोऽनुमित्युत्तरमनुमित्यापत्तेर्व्वारणाय उत्पत्ति-कालावच्छिन्नत्वविशेषितेनेति । स्वाधिकरणसमयध्वंसवदन्यकाल-सम्बन्धविशेषितेनेत्यर्थः । तादृशध्वंसवत्त्वं कालिकसम्बन्धेन । तेन उत्पत्तिक्षणस्यापि प्रतियोगित्वादिसम्बन्धेन स्वाधिकरणकाल-ध्वंसावच्छिन्नत्वेऽपि न क्षतिः । एवञ्च कालिकसम्बन्धेन तादृश-ध्वंसवदन्यात्मसम्बन्धविशिष्टस्य ज्ञानादेर्द्वितीयादिक्षणे सत्त्वा-दुक्तातिप्रसङ्गतादवस्थ्यमतः कालपदम् । ईदृशकालसम्बन्धस्य उपलक्षणविधयाऽवच्छेदकत्वे सएव दोष इत्यतो विशेषण-विधया तथात्वलाभाय उत्तरत्रानुषङ्गायचावच्छिन्नान्तस्य कर्म्मधारयमध्ये प्रक्षेपमुपेक्ष्यावच्छिन्नत्वविशेषितेनेत्युक्तम् । विशेषणत्वञ्चास्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन बोध्यम् । धर्म्मिणो विशेष्यत्वात् । कालान्तरीणानुमितिसमानाधिकरणघटज्ञानादितोऽनुमित्यापत्तिवारणाय स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नत्वमनुमितिविशेषणम् । तदर्थस्च स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणं यः क्षणस्तदुत्पन्नत्वम् । सत्यन्तनिवेशात् स्वोत्तरदिवसाद्यन्तरितक्षणो-

State Museum Library 5152

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

त्तरक्षणानुत्पत्तिकस्वसमानाधिकरणानुमितिकभिन्नस-विषयकत्वेन वा। किं वा स्वसमानाधिकरणानुमित्य-व्यवहित-पूर्व्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टज्ञानत्वादिना कार-णत्वं स्यात्।

त्पन्नानुमितिकज्ञानादितस्तद्द्वितीयक्षणे नातिप्रसङ्गः। तादृशानु-मितिकसंस्कारद्वितीयक्षणेऽनुमितिवारणाय स्वाधिकरणत्वे सती-त्युपेक्षितं तृतीयादिक्षणस्य ज्ञानाद्यनधिकरणत्वेऽपि संस्काराद्य-धिकरणत्वाच्चेति। तादृशापेक्षाबुद्धिद्वितीयक्षणेऽनुमितिवारणानु-रोधस्तु न तदुपेक्षावीजम्। तदानीं समानाधिकरणविशेषगुणा-न्तरस्याप्यनुत्पत्त्या तत्प्रयोजकादेवानुमित्यनुत्पादोपपत्तेः। अपेक्षा-बुद्धिद्वितीयक्षणे समानाधिकरणविशेषगुणोत्पादोपगमे त्वपेक्षाबु-द्धेस्तृतीयक्षणावस्थायिताया एवानुपपत्तेः।

वस्तुतस्त्वपेक्षाबुद्धेर्द्वितीयक्षणावस्थायितामतएवैतत्प्रतिबन्धि-प्रदर्शनम्। अन्यथा सिद्धग्रादिद्वितीयक्षणोत्पन्नापेक्षाबुद्ध्यात्मकपरा-मर्शत्तृतीयक्षणेऽनुमित्यनुपपत्तेः। तस्यास्तृतीयक्षणपर्य्यन्तावस्थान-मते तद्द्वितीयक्षणे विशेषगुणानुत्पत्त्या तदानीमुत्पत्तिकालाव-च्छिन्नसविषयकत्वस्य दुर्घटत्वादित्यवधेयम्।

अनुमितेः स्वसमानाधिकरणानुमित्युत्तरोत्पन्नज्ञानान्तरा-द्यनुमितिप्रसङ्गवारणायाधिकरणान्तं क्षणविशेषणम्। स्वपूर्व्वैका-लोत्पन्नानुमितिरपि स्वाव्यवहितोत्तरत्वाक्रान्त-स्वद्वितीयक्षणपर्य्य-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ऽत्तस्थायिस्थूलकालोत्पन्नतया तद्दोषतादवस्थ्यमतः क्षणत्वनिवेशः अनुमितेः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्वसमानाधिकरणस्वात्मकानुमितिकतया तद्वारणायोत्पत्तिनिवेशः ।

वस्तुतस्त्वपेक्षाबुद्धिद्वितीयक्षणे विशेषगुणानुत्पादेन अनुमितौ स्वान्यत्वस्य निवेशादपि उत्पत्तिनिवेशप्रयोजननिर्व्वाहो बोध्यः । तथा सति अपेक्षाबुद्ध्यात्मकानुमित्यनन्तरोत्पन्नज्ञानादनुमित्यापत्तेरसम्भवात् । पुरुषान्तरीयानुमित्यव्यवहितपूर्व्वोत्पन्नज्ञानात्तद्वतः पुंसोऽनुमितेर्व्वारणाय स्वसामानाधिकरण्यमनुमितिविशेषणं, एकपुरुषीयानुमित्यव्यवहितपूर्व्वोत्पन्नद्वित्वादितस्तद्वतः, पुरुषान्तरस्यानुमितेर्व्वारणाय सविषयकत्वनिवेशनम् । अनुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणे ज्ञानोत्पत्त्यनियमाशङ्कया ज्ञानत्वमुपेक्षितं । व्यक्तीभविष्यति चेदमुपरिष्टात् ।

बहुव्रीहि प्रतिपाद्यसम्बन्धांशस्याधिकस्यात्र निवेशाद्बहुव्रीहिं परित्यज्यलघुरूपान्तरमाह स्वसमानाधिकरणेति । अत्राप्युत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वविशेषितेनेत्यनुषज्यते । अन्यथानुमित्यव्यवहितपूर्व्वोत्पन्नज्ञानादेरनुमित्युत्पत्त्यधिकरणक्षणेऽपि सत्त्वात् तदनन्तरमप्यनुमित्यन्तरापत्तेः । नचानुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणोत्पत्तेर्व्विशेषणतयैव सामञ्जस्ये उत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वस्य पृथग्विशेषणत्वमनुपयुक्तमिति वाच्यम् । अव्यवहितपूर्व्वक्षणोत्पत्तेर्व्विशेषणत्वे तदघटकवृत्त्यंशस्य विशेषणतयैव सामञ्जस्ये लक्षणे स्वाधिकरणकालध्वंसानधिकरणरूपस्य उत्पत्तिघटकांशस्य वैयर्थ्यापातात्प्रक्षालनाद्धीति न्यायेन तदंशमपि परित्यज्य स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहित-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

पूर्व्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टज्ञानत्वेन कारणताप्रसङ्गोऽग्रे प्रदर्शयिष्यत एव। तदनुमितौ सामानाधिकरण्यविशेषणं प्रयोजनं पूर्व्ववत्। अनुमित्यव्यवहितपूर्व्वत्वं प्रागभावसत्त्वे तत्प्रागभावाधिकरणकालप्रागभावानधिकरणत्वे सति तत्प्रागभाववत्त्वम्। अनुमितिपूर्व्वविनष्टस्य तदुत्तरोत्पन्नस्य च घटज्ञानादेर्व्वारणाय दलद्वयम्। अव्यवहितोत्तरत्वघटकस्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वरूपसत्यन्तादेतदीयसत्यन्तस्य लघुत्वादप्येतत्कल्पे लाघवं बोध्यम्।

प्रागभावानङ्गीकारे तदघटितवक्ष्यमाणाव्यवहितपूर्व्वत्वमेव निवेश्यं अनुमित्यव्यवहितपूर्व्वोत्पन्नतदुत्तरस्थायि स्थूलकाले अनुमित्युत्तरमुत्पन्नस्य घटादिज्ञानस्य वारणाय क्षणत्वनिवेशनम् अनुमितिप्रागभावविशिष्टोत्पत्तिकत्वविवक्षणे क्षणपदं कालपरमेव अनुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणपर्य्यन्तस्थायिनस्तत्पूर्व्वजात-घटज्ञानादितोऽनुमितिपूर्व्वमनुमितेर्व्वारणाय उत्पन्नत्वनिवेशनम्। पूर्व्ववद्द्वित्वादिवारणाय सविषयकत्वनिवेशनम्। ज्ञानत्वोपेक्षाबीजमपि पूर्व्ववद्बोध्यम्।

अत्रोभयत्र स्वत्वघटितत्त्वेन तत्तद्व्यक्तिविश्रामादननुगम इति प्रतियोगिनिस्वत्वमन्तर्भाव्यानुगतभेदकूटघटितधर्म्मेण कारणतां प्रसञ्जयति स्वक्षणेति। स्वक्षणाव्यवहितोत्तर क्षणानुत्पत्तिक स्वसमानाधिकरणानुमितिकं स्वं अनुमितिसामग्रसमवधानक्षणोत्पन्नं घटादिज्ञानादिकमेव तदन्यसविषयकोऽनुमित्यव्यवहितपूर्व्वोत्पन्न तत्समानाधिकरणपरामर्शादिस्ततोऽनुमित्युपपत्तिः। तादृशादेव

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

परामर्शादनुमित्यनन्तरमनुमित्यन्तरवारणायात्राप्युत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वविशेषितेनेत्यनुषज्यते। नचैवं स्वोत्पत्तिक्षणावच्छिन्नत्वस्यानुयोगिनि निवेशेनाननुगमस्यावश्यकतया प्रयासोऽयमफल इति वाच्यम्। तत्तद्वस्तुनिष्ठतत्तदधिकरणसमयध्वंसाधिकरणसमयसम्बन्धानामभावकूटविशिष्टत्वस्यैवात्र उत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वार्थकत्वात्, तादृशस्य चानुगतत्वात्, स्वसमानाधिकरणानुमितित्वावच्छेदेन स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणानुत्पत्तिकत्वं विवक्षणीयमतोऽनुमित्युत्पादकपरामर्शाद्यधिकरणक्षणानुत्पत्तिकत्वस्य तत्परामर्शसमानाधिकरणकालान्तरीणानुमितौ सत्त्वेऽपि न जन्यसविषयकभेदकूटाप्रसिद्धिः। स्वक्षणाव्यवहितोत्तरत्वं पूर्व्वनिरुक्तं ग्राह्यम्। तत्पुरुषीययादृशघटज्ञानाद्युत्तरं तदीयानुमितावनुत्पन्नायामेव तस्य पुंसो मुक्तिस्तादृशघटज्ञानादिकं स्वाधिकरणसमयोत्तरक्षणानुत्पत्तिकस्वसमानाधिकरणानुमितिसामान्यकमिति परामर्शाद्यसमवहितात्तदन्यघटज्ञानादितोऽनुमित्यापत्तिः, तस्य स्वपदेनोपादानासम्भवादतोऽव्यवधाननिवेशः। निरुक्ताव्यवधानस्यानुमित्यनुत्पादकघटज्ञानादेः पूर्व्वं कदाचिदुत्पन्नायाअप्यनुमितेरुत्पत्त्यधिकरणक्षणे, अव्यवहितोत्तरत्वस्य च तादृशानुमित्युत्पत्तिमति तादृशघटज्ञानादिद्वितीयक्षणपर्य्यन्तस्थायिस्थूलकाले, सत्त्वात् तादृशं स्वमप्रसिद्धमेव स्यादत उत्तरत्वक्षणत्वयोर्निवेशनम्। अनुमितेः स्वाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्वात्मकानुमितिकतया, स्वपदेन उपादानासम्भवात् ततोऽनुमित्यन्तरापत्तिरत उत्पत्तिनिवेशः। व्यधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणोत्पन्नघटज्ञानादिवारणाय सामानाधिकरण्य-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अव्यवहितोत्तरस्य द्वितीय क्षण एवेति नाति-
प्रसङ्गः। न च आदिमेषु परामर्शस्थितिक्षणे यत्र

मनुमितिविशेषणम्। द्वितीयकल्पेऽनुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणोत्पत्ति-
मुपलक्षणीकृत्य पृथगुत्पत्तिकालस्य विशेषणतया निवेशापेक्षया-
तादृशक्षणोत्पत्तिघटकतादृशक्षणवृत्तित्वस्य विशेषणतया निवे-
शनमेवोचितं, तावतैवातिप्रसङ्गभङ्गादित्याशयेनाह किञ्चेति। पद-
व्यावृत्तिः स्फुटैव। यादृशपरामर्शद्वितीयक्षणे किमपि ज्ञानं नोत्पन्नं
तृतीयक्षणेऽप्यनुमितिर्जाता तत्र परामर्शरूपज्ञानस्यैवानुमित्य-
व्यवहितपूर्व्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्यानुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणे सत्त्वात्
ज्ञानत्वमुपेक्ष्य सविषयकत्वनिवेशनमफलमित्यतो ज्ञानत्वमिवात्र
निवेशितम्। तत्रानुयोगिनि स्वत्वान्तर्भावेनाननुगमस्तु नाशङ्कनीयः।
पूर्व्वकल्पद्वयेऽपि तत् सत्त्वात् गौरवस्य चाधिक्यात्। अननुगमासहि-
ष्णुतायाञ्च तत्तद्वस्तुनिष्ठतत्तद्वस्तुसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहित-
पूर्व्वत्वानधिकरणक्षणसम्बन्धानामभावकूटविशिष्टज्ञानत्वेन कार-
णत्वप्रशक्तिर्बोध्या। न चोपदर्शितसकलरूपापेक्षया लिङ्गपरा-
मर्शत्वस्य लघुतया तेनैव रूपेण परामर्शहेतुत्वमुचितमिति न प्रति-
बन्ध्यवकाश इति वाच्यम्। उक्तरूपेण हेतुत्वे कारणान्तरविरह-
दशायाम् उक्तरूपावच्छिन्नत्वविरहेणानुमितिवारणसम्भवात् कार-
णान्तरस्याकल्पनीयतया लिङ्गपरामर्शत्वापेक्षया तत्तच्छरीरगौर-
वस्याकिञ्चित्करत्वात्।

ननु यत्र घटज्ञानादिद्वितीयक्षणे लिङ्गपरामर्शस्तदुत्तरमनु-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

विरोधिसिद्ध्यादिविनाशस्तत्र उत्तरक्षणेऽनुमितिर्न स्यात् परामर्शस्य अतथात्वादिति वाच्यम् अनुमिति-सामग्र्या विरोधिन्या विरहेण तदानीमुत्पन्नादनुव्य-

---

मितिस्तत्र परामर्शोत्पत्तिक्षणेऽप्यनुमितिप्रसङ्गः । प्रथमक्षणमपेक्ष्य द्वितीयस्येव, द्वितीयक्षणमपेक्ष्य तृतीयस्यापि क्षणस्याव्यवहितोत्तर-त्वेन, तादृशघटज्ञानादेः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नानुमिति-कत्वादित्यत आह अव्यवहितोत्तरस्येति । द्वितीयक्षण एवेति । अव्यवहितोत्तरत्वमध्ये स्वक्षणस्य न प्रातिस्विकरूपेण निवेशः । किन्तु स्वाधिकरणकालत्वेन, तथाच स्वाधिकरणकालध्वंसा-धिकरणत्वसामान्याभावस्य स्वतृतीयक्षणेऽसत्त्वान्न तस्याव्यवहितो-त्तरत्वमिति भावः । पूर्व्वकल्पत्रये ज्ञानत्वमुपेक्ष्य सविषयकत्व-निवेशनप्रयोजनं स्फुटयितुमाशङ्कते नचादिमेष्विति । शेषकल्पे विनश्यदवस्थपरामर्शजन्यानुमितिस्थलेऽप्यव्यवहितपूर्व्वक्षणवृत्तित्व--विशिष्टपरामर्शस्यैवानुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणे सत्त्वान्नानुपपत्तिरि-त्यत आदिमेष्वित्युक्तम् । अतथात्वादिति । द्वितीयक्षणेऽनुमित्यनुत्-पत्त्या तत्कारणतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादुत्पत्तिक्षणावच्छिन्नस्यानु-मित्यव्यवहितप्राक्क्षणेऽसत्त्वाच्चेत्यर्थः । अनुमित्युत्पत्तिक्षण इव दर्शितस्थलेऽनुमितिपूर्व्वमपि परामर्शेन प्रतिबन्धादनुव्यवसायादि-र्नोत्पत्तुमर्हतीति शङ्कानिराशायानुमितिसामग्र्या विरोधिन्या-विरहेणेति । परामर्शमात्रं न प्रतिबन्धकम् अपि त्वनुमितिसाम-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

वसायादेरन्ततः संस्कारात् वा तत् सम्भवात्। संस्कारजन्यत्वेन स्मृतित्वस्य द्रागेव निरासात्।

ग्रेव, तदानीन्तु न तत्सामग्री। तस्याः फलाव्यवहितप्राक्क्षण एव सत्त्वादिति। तदानीं तादृशपरामर्शद्वितीयक्षणेण ऽनुव्यवसायादेरित्यादिना सन्निकृष्टवस्त्वन्तरज्ञानपरिग्रहः। ननु यत्र परामर्शोत्पत्तिकाले समानविषये लौकिकचाक्षुषादिप्रत्यक्षस्य, भिन्नविषये च शाब्दबोधस्य सामग्र्यासीत्तत्र द्वितीयक्षणे विनिगमनाविरहेण किमपि ज्ञानं न जायते सकलज्ञानसामग्रीषु प्रतिबन्धकसमवधानस्य तुल्यत्वादतस्तद्द्वितीयक्षणे प्रत्यक्षादिसामग्रीविगमेऽपि तृतीयक्षणे नानुमितिः स्यात्। उक्तकारणतावच्छेदकाक्रान्तज्ञानाभावादित्यत आहान्तत इति। कथञ्चिज्ज्ञानानुत्पादेऽपीत्यर्थः। संस्कारादिति। तस्यापि सविषयकत्वघटिततत्तत्कारणतावच्छेदकाक्रान्तत्वादिति भावः। न च यत्र परामर्शादिरुपेक्षात्मकस्तत्र का गतिरिति वाच्यम्। फलानुरोधेन तत्र संस्कारकल्पनाया आवश्यकत्वेन परामर्शादिरुपेक्षात्वस्यैवासिद्धेः। नन्वनुमितिः संस्कारजन्यत्वोपगमे तस्याः स्मृतित्वापत्तिः, संस्कारजन्यज्ञानत्वस्य स्मृतित्वप्रयोजकत्वादत आह संस्कारजन्यत्वेनेति। निरासादिति। संस्कारत्वेन संस्कारजन्यत्वस्यैव स्मृतित्वप्रयोजकत्वात्, अन्यथा कालोपाधिविधया ज्ञानान्तरेऽपि, ज्ञायमानलिङ्गकरणतामते संस्कारलिङ्गकानुमितौ च संस्कारस्य जनकत्वेनातिप्रसङ्गादिति भावः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

स्यात् वा स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्व-क्षणवृत्तिभिन्नत्वेन, स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहित-पूर्वत्वानधिकरणक्षणवृत्तित्वविशिष्टत्वेन वा स्वसमाना-

---

प्रकृतसाम्याय कार्य्यानुत्पत्तिनिर्व्वाह्यतावच्छेदकरूपेण प्रति-बन्धकत्वमेव प्रसञ्जयति स्वसमानाधिकरणेति । पदव्यावृत्तिरनुमि-त्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिसिद्धिभिन्नसिद्ध्यभावपक्षतावद्बोध्या । सिद्ध्या-त्मकपरामर्शानन्तरसिषाधयिषोत्पत्तिकाले सर्व्वत्र तत्तदात्म-समवेतधर्म्मनाशस्याप्रामाणिकत्वे, यत्र न तन्नाशस्तत्र प्रथमक्ष-णेऽप्युक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकावच्छिन्नस्यासत्त्वेनातिप्रसङ्गसम्भवात् कल्पान्तरमाह स्वसमानाधिकरणेति । उक्तस्थले परामर्शादे-रनुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणवृत्तित्वेऽपि तदुत्पादक्षणस्यानुमित्यव्यव-हितपूर्व्वत्वानधिकरणतया तद्वृत्तित्वविशिष्टत्वेन परामर्शादेरेव प्रतिबन्धकत्वान्नात्र कल्पे तादृशस्थले सिषाधयिषोत्पादकाले-ऽनुमितिप्रसङ्ग इति भावः । अत्रानुमितेरव्यवहितपूर्व्वत्वं वक्ष्य-माणतदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वम् । तत्र क्षणत्वा-निवेशेऽनुमित्युत्पत्त्यधिकरणमहाकालाद्युत्पत्तिकध्वंसमादायाति-प्रसक्तमिति क्षणत्वनिवेशनमावश्यकम् । एवञ्च एतदपेक्षया तादृशानुमित्युत्पत्त्यनधिकरणसमयोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगिक्षण--वृत्तित्वविशिष्टत्वेन प्रतिबन्धकत्वमेवोचितम्, अनुमित्युत्पत्त्यनधि-करणसमयस्य क्षणत्वेनानिवेशेऽपि क्षतिविरहात् । अनुमित्युत्-पत्त्यनधिकरणस्थूलकालोत्पन्नध्वंसप्रतियोगित्वस्यानुमित्यव्यवहित-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

धिकरणानुमित्युत्पत्त्यनधिकरणसमयाव्यवहितपूर्वक्षण-वृत्तित्वविशिष्टत्वेन वा प्रतिबन्धकत्वम् ।

पूर्व्वक्षणभिन्नक्षण एव सत्त्वात् । चरमक्षणत्वनिवेशनञ्च उभयत्रैवा-वश्यकम् । अनुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणेऽपि तदुत्पत्तिक्षणोत्पत्ति-कध्वंसप्रतियोगित्वानधिकरणमहाकालादिवृत्तित्वविशिष्टसत्त्वेना-नुमित्युत्पत्त्यनधिकरणसमयोत्पन्नध्वंसप्रतियोगिस्थूलकालविशेष-वृत्तित्वविशिष्टसत्त्वेन चानुमितिमात्रानुत्पत्तेरित्याशयेनाह स्व-समानाधिकरणेति । यदि च पूर्व्वकल्पे क्षणत्वानिवेशेऽनु-मित्युत्पत्त्युपलक्षितकालोत्पत्तिकत्वनिवेशन एवान्यकालावच्छे-देनानुमित्युत्पत्त्यधिकरण-महाकालाद्युत्पत्तिकध्वंसमादायाति-प्रसङ्गः, न तु तदुत्पत्तिविशिष्टसमयोत्पत्तिकत्वनिवेशे, तथाच क्षणत्वमुत्पत्त्यधिकरणकाले न निवेश्यमेवेत्युच्यते । तथापि उपल-क्षितोत्पत्तिकत्वापेक्षया तदुत्पत्तिकत्वविशिष्टोत्पत्तिकत्वस्य गुरु-शरीरतयैव कल्पान्तरानुसरणसङ्गतिः । नचैतत्कल्पेऽप्यनुमित्युत्-पत्त्यभावविशिष्टसमयोत्पत्तिकत्वमेव ध्वंसे निवेश्यम्, अनुमित्यु-त्पत्त्यधिकरणभिन्नोत्पत्तिकत्वनिवेशे यत्रानुमित्यात्मकपरामर्शा-नन्तरजातानुमित्यन्तरेच्छाबलात् पुनरनुमितिः । तत्रानुमित्योत्-पादकालस्य तत्पूर्व्वं परतो वाऽवस्थानावश्यकतयाऽनुमित्युत्पत्त्य-धिकरणत्वनियमेन प्रथमानुमित्युत्त्तिक्षणस्यानुमित्युत्पत्त्यनधि-करणसमयोत्पन्नध्वंसप्रतियोगिताया दुर्घटतयाऽनुमित्योत्पत्ति-कालेऽनुमित्यापत्तेः । अनुमित्युत्पत्त्यभावोपलक्षितसमयोत्पत्तिक-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तदव्यवहितपूर्वत्वञ्च तदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंस-प्रतियोगित्वम्।

त्वनिवेशेऽनुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणस्यापि तदुत्पत्त्यभावाधिकरण-स्थूलकालोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगितया तद्वृत्तिपरामर्शादेरनुमिति-विरोधितापत्तेः, तथाच साम्यमिति वाच्यम्। क्षणिकत्वाभ्यु-पगमेऽनुमित्युत्पत्त्यनधिकरणत्वोपलक्षितसमयोत्पत्तिकत्वनिवेशे-ऽपि दर्शितस्थलेऽनुमित्युत्पत्तिक्षणस्यानुमित्युत्पादानधिकरण-तयोक्तदोषानवकाशेन तत्कल्पे लाघवसम्भवात्। अनुमित्यन-धिकरणत्वस्य समयविशेषणत्वेऽनुमित्युत्पत्तिक्षणस्याप्यनुमित्यधि-करणसमयविशेषं प्रत्येवाव्यवहितपूर्वतया तदुत्तरमनुमित्यापत्ति-रतस्तदुत्पत्त्यनधिकरणत्वपर्यन्तनिवेशः।

समयाव्यवहितपूर्वत्वं, समयोत्पत्तिध्वंसप्रतियोगित्वमेव। न तु वक्ष्यमाणतदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वम्। तदुत्पत्ति-क्षणनिवेशे प्रयोजनाभावात्। प्रागभावानभ्युपगन्तृनये, तदुत्पत्ति-कालीनध्वंसप्रतियोगित्वं तत्पूर्वत्वम्। तथाच तदुत्पत्तिकालीन-ध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तिध्वंसाप्रतियोगित्वरूपाव्यवहितत्वस्य स्वात-न्त्र्येण निवेशनमफलम्। तदुत्पत्तिकालीनत्वस्थले तदुत्पत्तिका-लोत्पत्तिकत्वनिवेशन एव व्यवहितपूर्वकालवारणसम्भवात्, इत्या-शयेनानुमित्यव्यवहितपूर्वत्वमनुमित्युत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रति-योगित्वरूपमेव वाच्यमित्याह तदव्यवहितेति। अनुमितिस्थिति-कालोत्पन्नध्वंसप्रतियोगित्वमनुमित्युत्पत्तिक्षणसाधारणमतस्तद्वृत्ति-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

न चात्र प्रथमे यत्र सिद्ध्यात्मकपरामर्शानन्तरं सिषाधयिषाया उत्पत्तिकाले तत्पुरुषीयस्य कस्यापि धर्मस्य न विनाशोऽनन्तरं पुनरनुमितिः, तत्र तदुत्पत्तिसमयेऽपि सा स्यात्, तत्पूर्वकालीनानां सर्वेषां तादृशपूर्ववर्त्तित्वेन अविरोधित्वादिति वाच्यम् अनवरतपरिस्पन्दमानापरिमितपवनादिपरमाणुचेतनसंयो-

---

त्वविशिष्टस्य विरोधित्वोपपत्तये प्रथमोत्पत्तिनिवेशः। उत्पत्तिविशिष्टोत्पत्तिकत्वनिवेशे तल्लाभायैवक्षणपदम्।

द्वितीयकल्पानुसरणबीजीभूतप्रथमकल्पदोषं कथञ्चिदुद्धर्त्तुमाशङ्कते न चात्रेति। सिषाधयिषोत्पत्तिकाले कस्यचित्तदात्मधर्म्मस्य नाशे तस्यैवानुमितिपूर्व्ववर्त्तिभिन्नत्वेन विरोधितया न सिषाधयिषोत्पादकालेऽनुमित्यापत्तिसम्भव इति तदविनाशस्थलानुधावनम्। अन्यदीयधर्म्मनाशेऽपि तेन धर्म्मेणाप्रत्यासन्नतया अन्यदीयानुमितिप्रतिबन्धासम्भवात्तत्पुरुषीयस्येत्युक्तम्। यद्यपि परामर्शानन्तरं सिषाधयिषोत्पादस्थले परामर्शाव्यवहितक्षणे फलेच्छावश्यमेव स्वीकार्य्या, तथाच तस्या एव सिषाधयिषोत्पत्तिकाले अवश्यं विनाशस्तथाप्यपेक्षाबुद्ध्यात्मकफलज्ञानात् यदि परामर्शोत्पत्तिकाले फलेच्छा स्वीक्रियते, तदा परामर्शोत्पत्तिद्वितीयक्षणे न आत्मधर्म्मविनाशः सम्भवतीत्यभिप्रायेणेदम्। अनुमितौ सुखत्वभ्रमदशायां फलान्तरेच्छामन्तरेणैव सुखत्वप्रकारेणानुमित्सासम्भवती-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

गसन्तानान्तःपातिव्यक्तीनामविरतमेवोपरमात् फला-नुत्पादबलेनापि तादृशकल्पनासम्भवात् कारणान्तर-कल्पने गौरवाच्च अन्वयव्यभिचारसन्देहस्य च कारण-त्वग्रहाविरोधित्वात् ।

त्यभिप्रायेण वा। सिषाधयिषानन्तरमनुमित्यनुत्पादे तत्पूर्व्वोत्पन्न-परामर्शादेरेवानुमित्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिभिन्नतया विरोधित्वेनापत्त्य-सम्भव इत्यतोऽनन्तरमनुमितिरित्युक्तम्। अनवरतेति। अनवरतपरि-स्पन्दमानानामपरिमितपरनादिपरमाणूनां चेतनेनात्मना सह यः संयोगसन्तानः संयोगधारा, तदन्तर्गतव्यक्तीनां प्रतिक्षणमेव नाशा-दित्यर्थः। अपरिमितानामपि घटादीनामिव स्थिरत्वे, सदागति-स्वभावानामपि एकद्व्यादिरूपत्वे प्रतिक्षणं न संयोगोत्पादविना-शसम्भव इत्यपरिमितान्तम्। प्रतिक्षणमात्मसमवेतसंयोगादि-नाशस्य सम्भवेऽपि न प्रामाणिकतेत्याशङ्क्याहफलानुत्पादेति। कल्पनासम्भवादिति अनुमित्युत्पत्तेरुक्तकारणसत्त्वस्यावश्यकतया तदनुत्पादस्य तादृशसंयोगादिनाशमन्तरेणानुपपद्यमानत्वादिति भावः।

ननु तत्रानुमित्यनुत्पादनिर्व्वाहाय सिद्ध्यभावादिरूपकारणा-न्तरमेव कल्प्यतां तद्विरहेणापि तत्र तदुपपत्तेरित्यत आह कारणान्तरेति। ननु अनुमितिपूर्व्ववर्त्तिभिन्नत्वावच्छिन्नाभावस्य कारणतासिद्धौ उक्तस्थलेऽनुमित्यनुत्पादनिर्व्वाहाय तादृशकारणा-भावोपपादकसंयोगादिविनाशः कल्पनीयः। प्रथमञ्च तादृशग्रह

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

उपादीयन्तां वा तत्तदात्मसमयविशेषसम्बन्धा एव तादृशपूर्ववर्त्तिभिन्नाः। भवेद्वा तत्तत्पुरुषीयानुमितिं प्रति तत्तदीयानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणत्वादिना तादृशक्षणवर्त्तित्वविशिष्टत्वादिना वा कारणत्वं। तथाच

एव न सम्भवति उक्तस्थले तदानीं तादृशाभावरूपकारणसत्त्वस्य सन्दिग्धतया अन्वयव्यभिचारसन्देहादित्यत आहान्वयव्यभिचारेति। कारणत्वग्रहाविरोधित्वादिति। कारणतायाः कार्य्यव्यापकतागर्भाया ग्रहे ग्राह्याभावावगाहितया व्यतिरेकव्यभिचारग्रहस्यैव विरोधित्वात्, सामग्रीनिष्ठकार्य्यव्याप्तेश्च कार्य्यकारणभावाघटकतया तादृशव्याप्तिविरोध्यन्वयव्यभिचारग्रहस्य कार्य्यकारणभावग्रहविरोधित्वे मानाभावादिति भावः।

ननु प्रतिक्षणमात्मनि संयोगादिविनाशेऽपि यत्र दर्शितस्थले सिद्धिरनुमितिरूपा, तत्र तद्द्वितीयक्षणविनष्टसंयोगादेरनुमितिपूर्व्वमपि सत्त्वेनाविरोधितया उक्तापत्तिस्तदवस्थैवेत्यत आह उपादीयन्तामिति। प्रतिबन्धकतया स्वीक्रियन्तामित्यर्थः। 'समयविशेषः' यदा तत्रात्मनि अनुमितिर्नोत्पद्यते तत्क्षणाव्यवहितपूर्व्वक्षणरूपः। तत्सम्बन्धस्यानुमित्यव्यवहितपूर्व्वमभावात्। एवं सति प्रतिबन्धकता स्वरूपसम्बन्धेनैव वाच्या। सर्व्वत्रक्षणविशेषसम्बन्धस्यैव प्रतिबन्धकतासम्भवेन सिद्ध्यादिसाधारण्यविरहेऽपि क्षतिविरहात् क्षणसम्बन्धस्य स्वरूपातिरिक्तत्वमभ्युपेत्येदम्। अनतिरिक्तत्वाभि-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

उपमानादेः प्रमाणान्तरत्वं भज्येत सर्वत्र अनुमितिसामग्रीसम्भवात् ।

विलीयेत च परामर्शत्वादिना कारणत्वं बाधत्वादिना च प्रतिबन्धकत्वम् । अनयैव रीत्या कार्य्यान्त-

---

प्रायेणानुगतेन भेदकूटाघटितलघुरूपान्तरेण कारणतां प्रसञ्जयति भवेद्वेति । एकपुरुषीयानुमित्युत्पादक्षणे सर्व्वात्मन्यनुमित्यापत्तेर्व्वारणाय तत्तत्पुरुषीयत्वनिवेशः । क्षणस्य कारणता च यदा तादृशक्षणः तदुत्तरं कार्य्यमिति कालिकप्रत्यासत्त्या बोध्या । परामर्शसाधारण्यानुरोधेनाह तादृशेति । तदीयानुमित्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तीत्यर्थः । यद्यप्यत्र पूर्व्वोपदर्शित स्वसामानाधिकरण्यस्यानुमितिविशेषणतयाप्यतिप्रसङ्गः शक्यवारण स्तथापि तत्र स्वत्वान्तर्भावेनाननुगममाशङ्क्य तत्पुरुषीयघटिते तत्कल्पानुसरणं बोध्यम् । न चैवं पुरुषभेदेन कारणताभेदात् सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या लिङ्गपरामर्शत्वसिद्ध्यभावत्वादिना कारणताकल्पनमेवोचितमिति वाच्यम् । लिङ्गपरामर्शादेरपि लिङ्गादिभेदेन कारणताभेदस्यावश्यकत्वात् पुरुषापेक्षया लिङ्गादीनामेवभूयस्त्वात् । उक्तरूपेण-कारणता स्वीकारे अनिष्टं प्रदर्शयति तथा चेति । उपमानादेरित्यादिना शब्दपरिग्रहः । प्रमाणान्तरत्वमनुमिति वहिर्भूतप्रमाणत्वम् । सर्व्वत्रैवेति । उपमानादिस्थले लिङ्गपरामर्शादिघटितानुमितिसामग्र्यनियमात् तत्र प्रमित्यन्तरमुपेयते अत उपमानादेः प्रमाणान्तरता अनुमित्युतपत्तिमात्रनिर्व्वाह्यस्य उक्तकारणस्या-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

रेष्वपि क्लृप्तानां कारणानां प्रतिबन्धकानाञ्च अतथात्व-मक्लृप्तानाञ्च तथात्वं प्रसज्येत अतएव न द्वितीयोऽपि प्रकारः वैयर्थ्याच्च सिद्धेः ।

नुमिति सामग्रीत्वे तु तस्याः सर्व्वत्रैव सम्भवेनोपमित्यादिरूपविलक्षणप्रमितेरेवासिद्ध्यापत्तेरिति भावः ।

ननु सर्व्वत्रैकजातीयप्रमितिसामग्रीसम्भवेऽपि उपमिनोमि शाव्दयामि अनुमिनोमीत्यनुभवसाक्षिकं प्रमितिवैलक्षण्यं दुरुपह्नवमेवेति, नोपमानादेः प्रमाणान्तरताभङ्गं इत्यतोऽन्यदोषमाह विलोयेतेति । उक्तरूपेण परामर्शादेरपि कारणत्वात् परामर्शत्वादिनेति । अनुमित्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिभिन्नत्वादिना बाधादेरपि प्रतिबन्धकत्वात्, बाधत्वादिनेति । कार्य्यान्तरेषु प्रत्यक्षादिषु, कारणानां सर्व्ववादिसिद्धकारणतावच्छेदकेन्द्रियसन्निकर्षत्वाद्यवच्छिन्नानां, प्रतिबन्धकानां सर्व्वसम्मतप्रतिबन्धकतावच्छेदकदोषविशेषत्वाद्यवच्छिन्नानाम, तथात्वं अकारणत्वमप्रतिबन्धकत्वञ्चाक्लृप्तानां, अकारणत्वादिना सर्व्वानुमतानां कार्य्याव्यवहितपूर्व्ववर्त्तितद्भिन्नानामुदासीनवस्तूनां, तथात्वं कारणत्वादिकं, प्रसज्जेत । तेषामप्युक्तकारणतावच्छेदकादिरूपाक्रान्तत्वादिति भावः । अतएवेति । अनुमित्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिसिद्धिभिन्नसिद्धीनां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावस्य हेतुत्वेऽनन्तकारणताप्रसङ्गात्, तादृशसिद्धिभिन्नसिद्धित्वावच्छिन्नाभावहेतुत्वे तस्यानुमित्युत्पत्त्यधीनतया अन्योन्याश्रयात्, तत्तत्सिद्धिभेदकूटवत्सिद्धित्वावच्छिन्नाभावहेतुत्वे भेदानां विशेष्यविशेषण-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

भावे विनिगमनाविरहादेवेत्यर्थः। एतन्मते अधिकदूषणमाह वैयर्थ्याच्चेति। अनुमित्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिभिन्नत्वावच्छिन्नाभावस्यैव कारणत्वसम्भवात्, बाधबुद्ध्यादेरभावस्य परामर्शादेश्च कारणतान्तर-विलयप्रसङ्गस्येष्टत्वादिति भावः। एतन्मत इव दर्शित-तृतीयक्षण-साधारणाव्यवहितोत्तरत्वघटितस्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिका-नुमितिकभिन्नसिद्ध्यभावरूपपक्षतापक्षेऽपि पूर्व्वोक्तसिद्धिपदव्यावृ-त्त्यसङ्गतेस्तद्वैयर्थ्यं बोध्यम्। न च ज्ञानेच्छयोर्यौगपद्ये सिषा-धयिषाकालोत्पन्नानुमितिपूर्व्ववर्त्तिपरामर्शादेः सिषाधयिषाविर-हविशिष्टाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नानुमितिकभिन्नतया पूर्व्वं सि-षाधयिषाविरहविशिष्टतया चानुमितिविरोधिता स्यादिति तत्-सार्थकता इति वाच्यम्, ज्ञानेच्छयोर्यौगपद्ये सिद्ध्युपादानेऽपि यत्र पूर्व्वोत्पन्नसिषाधयिषाचतुर्थक्षणे सिद्ध्यनन्तरं पुनः सिषा-धयिषाऽनुमितिश्च युगपत्तत्र सिद्धिविरोधितापत्ते र्दुर्व्वारत्वात्। न च तत्र सिद्ध्यनुपादाने सिषाधयिषाविरहविशेषणस्यापि वैयर्थ्य-मापादितं यत्र क्रमेण सिद्धिसिषाधयिषानुमितयस्तत्र सिद्धेरनु-मित्यविरोधित्वेऽपि सिषाधयिषोत्पत्तिकालविनष्टफलेच्छादीनां विरोधितयैव सिषाधयिषोत्पत्तिक्षणेऽनुमितिवारणसम्भवादिति वाच्यम्, सिद्धेरनुमितिरूपत्वे इच्छाकालविनष्टफलेच्छादेरनुमित्य-व्यवहितपूर्व्ववर्त्तितया विरोधित्वासम्भवादिति।

समानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीकाले पक्षताविरहेणानुमितिं वारयतो, मूलस्थसाधकमानपदं सिद्धिसाधकमानविशेषान्यतर-परतया वर्णयत, उपाध्यायस्य मतमाह "सिषाधयिषेति"।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्य सिद्ध्यनुमानातिरिक्तसाधकमानयोरन्यतरस्याभावः कारणमिति तु केचित्तन्न, साधकं हि मानं सिद्धिस्वरूपयोग्यं तदुपहितं तत्सामग्री वा, नाद्यः, चक्षुरादिसत्त्वे विनानुमित्सामनुमित्यभावप्रसङ्गात्। न द्वितीयः, सिद्धेः पूर्वं

सिद्धाविव साधकमानेऽपि अनुमित्साया उत्तेजकत्वात् प्रत्येकं तदभावविशेषणत्वे गौरवमित्यन्यतरत्वावच्छिन्ने सकृद्विशेषणतालाभायसमास उपेक्षितः। अनुमितिपूर्व्वमनुमानरूपस्यैव साधकमानस्य नियमेन सत्त्वात् सिषाधयिषां विना कदाप्यनुमितिर्न स्यादित्यनुमानातिरिक्तत्वं साधकमानविशेषणं, साधकमानपदार्थघटकसिद्धावनुमित्यन्यत्वविशेषणं पर्य्यवसितं, इदञ्च लाघवमाशङ्काग्रे निराकार्य्यम्। साधकमानपदार्थं वितर्क्य दूषयति "साधकं हीति। तदुपहितं स्वजन्यसिद्धिविशिष्टम्। तत्सामग्री सिद्धेःकारणसमुदायः। अनुमित्सासत्त्वे तदभावविशिष्टसाधकमानाभावस्याक्षतत्वाद्विनानुमित्सामिति। अनुमित्यभावप्रसङ्गादिति कालिकप्रत्यासत्त्या प्रतिबन्धकत्वाभिप्रायेण। समवायेन प्रतिबन्धकत्वे आत्मनि सर्व्वदैव चक्षुरादिप्रमाणाभावादतिप्रसङ्गो बोध्यः। प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे, अनुत्पन्ने प्रत्यक्ष इति शेषः।

ननु तत्रानुमितिवारणायान्यदेव प्रतिबन्धकमास्थेयं सिद्ध्यभावपक्षतामतेऽपि तदावश्यकत्वादित्यत आहानुमानातिरिक्तेति। तथासति पक्षताशरीरेऽनुमानातिरिक्तसाधकमानान्तर्भावस्य नि-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तदुपहितत्वाभावेन प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वेऽप्यनुमित्यापत्तेः, अनुमानातिरिक्तेत्यस्य वैयर्थ्याच्च। न तृतीयः, अनुमितिसामग्र्यभावत्वेन प्रत्यक्षकारणत्वम् अनुमित्सा-विरहविशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्यभावत्वेन चानुमितिकारण-त्वमित्यन्योऽन्याश्रयात् ।

ष्फलत्वादित्यर्थः । सिद्ध्यसमवहितप्रत्यक्षादिसामग्रीदशायां अनु-मितिवारणस्यैव तत्फलत्वात्, साधकमानपदेन सिद्ध्युपहित-विवक्षणे च तदनिर्व्वाहादिति भावः ।

केचित्तु "यथाश्रुतानुरोधेनानुमानातिरिक्तेति तन्मात्र परमेव । न च सामग्र्याः पृथक्प्रतिबन्धकत्वे साधकमानपदार्थस्य सिद्ध्युपहितस्यापि निवेशनमफलमेवेति वाच्यम्, यत्र विषये प्रत्यक्षाद्युपहितसन्निकर्षादिघटितप्रत्यक्षादिसामग्रीदशायामेव परा-मर्शादिसमवधानं तत्रानुमितिवारणाय तादृशसाधकमानस्यैव पक्षतायां निवेशयितुमुचितत्वात् । न च तत्रापि सिद्धिप्रति-बन्धकतयैव उपपत्तौ सिद्ध्युपहितनिवेशनमफलमिति वाच्यम्, शाब्दसिद्धिकाले अशाब्दं ज्ञानं जायतामितीच्छाबलादनुमित्युप-पत्तये सिद्धौ तादृशेच्छाया अवश्यमुत्तेजकत्वोपगमात् । तथाविधे-च्छाबलादुपदर्शित-प्रत्यक्ष-सामग्र्यनन्तरमनुमितेर्व्वारणाय साधक-मानान्तर्भावसार्थक्यात् । न च सिद्ध्युपहितचक्षुःसंयोगादिसत्त्वे आलोकसमवधानासत्त्वे (१) तादृशेच्छाबलात् अनुमित्युत्पत्त्या

---

(१) "आलोकसमवधानाद्यसत्त्वे" इत्यपि पुस्तकान्तरीयपाठः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

साधकमानेऽपि तादृशेच्छाया उत्तेजकताया आवश्यकत्वात् पक्षतायां तदन्तर्भावेऽपि उक्तापत्तिवारणासम्भव इति वाच्यम्, यत्र-प्रत्यक्षोपहितचक्षुःसंयोगादिसत्त्वे इतरकारणसमुदायसत्त्व एवा-शाब्दं ज्ञानं जायतमितीच्छा न तु इतरकारणाभावविशिष्टचक्षुः संयोगादिसत्त्वे, तत्र तादृशेच्छाभावस्य प्रत्यक्षोपहितचक्षुःसंयोगा-दिरूपसाधकमानविशेषणत्वानुपगमात् तादृशविषयविशेषीयपक्ष-तायामेव तथाविधसाधकमानान्तर्भावस्य सार्थकत्वादित्याहुः"। "अनुमितिसामग्र्यभावत्वेन प्रत्यक्षकारणत्वमिति" अन्यथा अनुमि-त्याधीनानुमित्युत्पत्तिकाले प्रत्यक्षापत्तेरिति भावः। प्रत्यक्ष-सामग्र्यभावत्वेन, सिद्धिप्रत्यक्षसामग्र्यन्यतराभावत्वेन। "अन्योन्या-श्रयादिति" अनुमितिसामग्र्यभावं प्रत्यक्षकारणकलापान्तर्गतम-ज्ञात्वाप्रत्यक्षसामग्र्या अज्ञानात् तज्ज्ञाने च तदभावघटितानुमिति सामग्र्या अज्ञानात् तदभावादिज्ञानाभावादितिभावः। अथवा-कारणसमुदायत्वेन सामग्र्या निवेशे समुदायभेदस्य प्रत्येकं सक-लकारणेष्वेव सत्त्वात् व्यासज्यवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नानुयोगिताकाभा-वानुपगमे सामग्र्यां (१) सामग्रीभिन्नभिन्नत्वं दुर्घटमिति कार्य्या-व्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नत्वेनैव सा निवेश्या, अव्याप्यवृत्तिधर्म्माव-च्छिन्न भेदस्याव्याप्यवृत्तितामभ्युपेत्य अन्यदाकार्य्याव्यवहितपूर्व्वक्ष-णावच्छिन्नभेदवत्त्वं, कार्य्याव्यवहितप्राक्क्षणे च तादृशभेदावच्छिन्न-भेदवत्त्वं, फलोपधायकस्योपपादनीयम्। तथाच परामर्शसत्त्वे प्रत्यक्षो-त्पत्तिकालेऽनुमित्यनुत्पादः प्रत्यक्षोत्पादनिर्व्वाह्यः, उक्तानुमिति

(१) "सामग्र्या"मिति पाठः सर्व्वस्मिन् पुस्तके नास्ति।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

स्थाणुत्वाभावव्याप्यदर्शनक्षणे प्रतियोग्यारोपविरहेणाभावप्रत्यक्षसामग्रीविरहात् पक्षतासत्त्वे स्थाणुत्वारोपक्षणे तदभावानुमित्यापत्तेरित्यपि कश्चित् ।

प्रतिबन्धकत्वस्य प्रत्यक्षोत्पत्तिमन्तरेणानिर्व्वाहात् प्रत्यक्षोत्पत्तिरपि अनुमित्यनुत्पादमपेक्षते, तदुत्पादे अनुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नस्य प्रत्यक्षप्रतिबन्धकस्यावश्यं सत्त्वादित्यन्योन्याश्रय इति भावः। अत्रैव कल्पे अन्येषां दूषणमुपन्यस्यति "स्थाणुत्वाभावेति।"

स्वोक्तदोषस्याप्येतदनुमततया चकारसङ्गतिः (१)। यत्र विशेषदर्शनानन्तरक्षणजातप्रतियोग्यारोपात् स्थाणुत्वाद्यभावप्रत्यक्षं तत्रेत्यादिः। तदभावानुमित्यापत्तेः स्थाणुत्वाभावानुमित्यापत्तेः। तथाचानुमित्यन्यसिद्धिसामग्र्यभावस्य कार्य्यकालवृत्तितया पृथगेव कारणत्वमावश्यकमिति भावः। न च प्रतियोग्यारोपस्याभावप्रत्यक्षकारणतामते यत्र विशेषदर्शनकाले तत्पूर्व्वं वा प्रतियोग्यारोपस्तत्रैव विशिषदर्शनाधीनमभावप्रत्यक्षं न तु विशेषदर्शनोत्तरप्रतियोग्यारोपानन्तरमिति वाच्यम्, प्रतियोग्यारोपस्याहेतुतामते विशेषदर्शनपर्य्यन्तं प्रतियोग्यारोपानुत्पादस्थले विशेषदर्शनोत्तरमभावप्रत्यक्षोत्पत्त्या फलसाम्याय तद्धेतुतामतेऽपि क्षणैकव्याजेनाभावप्रत्यक्षस्वीकारस्यावश्यकत्वाशयात्। न च विशेषदर्शनानन्तरमाहार्य्य एव प्रतियोग्यारोपो भविष्यति तत् सामग्र्या इच्छाघटिताया बलवत्त्वान्नोक्तस्थलेऽनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम्,

---

(१) दीधितौ "इत्यपि" इत्यत्र "इति च" इति पाठाभिप्रायेण इदमुक्तम् ।

5562

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

धर्म्मितावच्छेदक-सामानाधिकरण्यमात्रावगाहि-विशेषदर्शनोत्तर-मिच्छां विनैव प्रतियोग्यारोपसम्भवात्(१)। प्रतियोग्यारोपकारण-ताया: स्वासम्मततया "केचिदिति"(२)। ननु पक्षताघटकप्रत्यक्ष-सामग्री नानुमितिसामग्र्यभावघटितकारणसमुदायरूपा, अपि तु तदतिरिक्ता प्रत्यक्षासाधारणकारणसमुदायरूपैव वाच्या, अनुमित्साविशिष्टसमानविषयकानुमितिसामग्रीदशायां सिषा-धयिषारूपोत्तेजकबलादेवानुमित्युपपत्तेः। एवं प्रत्यक्षं प्रत्यनु-मितिसामग्रीप्रतिबन्धकतायामपि निरुक्तपक्षता न निवेश्यते, अपि तु लाघवादनुमित्सावैशिष्ट्यमेव, असत्यामनुमित्सायां समानविषये प्रत्यक्षोत्पत्तेरावश्यकत्वात्तत्सत्त्वे च पक्षताया अपि आवश्यकत्वात्। तथाच न प्रथमोक्तान्योन्याश्रयावकाशः, एवं सामग्र्याः कार्य्याव्य-वहितप्राक्क्षणावच्छिन्नत्वेन प्रतिबन्धकत्वेऽपि समानविषयकप्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्धकतायामनुमित्सावैशिष्ट्यं निवेश्यते। तथाचोक्तस्थले प्रत्यक्षोत्पत्तिर्नानुमित्यनुत्पादमुपजीवति अनुमित्युत्पादेऽप्यनुमित्सा-विरहेण प्रत्यक्षप्रतिबन्धकासत्त्वात् अपितु अनुमित्साविरहमेवेति-नापरोऽप्यन्योन्याश्रयः। अन्यथा सामग्र्याः पक्षतायामनन्तर्भा-वेऽपि पृथक्प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वेनानिस्तारादित्यत आह "वस्तुतस्त्विति"।

---

(१) "न च प्रतियोग्यारोपस्ये"त्यादिः "प्रतियोग्यारोपसम्भवा"दित्यन्तः पाठस्तु सर्व्वस्मिन् पुस्तके न दृश्यते।

(२) दीधितौ "कश्चित्," इत्यत्र केचिदित्येव पाठो भट्टाचार्य्यसम्मत इत्यतस्तेन केचिदितीत्युक्तम्।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

वस्तुतस्तु स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकशालित्वान्नियमेन प्रथमोपस्थितत्वाल्लाघवाच्च प्रत्येकमेव तथात्वमन्यथा बाधादेरपि अत्रैवान्तर्भावप्रसङ्गात्, न चानुमित्याविर-

स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकशालित्वं, सिद्धित्वादिरूपप्रत्येकवृत्तिधर्म्मावच्छेदेन कार्य्यानुत्पादंप्रत्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वम्। ननु अन्यतरत्वेन प्रतिबन्धकत्वेऽपि तन्नियतसिद्धित्वाद्यवच्छिन्नस्य कार्य्यानुत्पादान्वयनियतत्वं तदवच्छिन्नव्यतिरेकस्य च कारणान्तरपरामर्शादिसहितस्य कार्य्योत्पादनियतत्वं सम्भवति इति न तावतासिद्धित्वादिना प्रतिबन्धकतासिद्धिरित्यतो हेत्वन्तरमाह "नियमेनेति"। प्रथमोपस्थितत्वात्, प्रत्येकरूपावच्छिन्नस्य तदवच्छिन्नान्यतरत्वापेक्षया प्रथममुपस्थितत्वात्। उपस्थितिलाघवमुक्त्वाशरीरलाघवमाह "लाघवादिति"। उक्तरूपद्वयमपेक्ष्य तदुभयघटितस्याधिकभेदादिघटिततया गुरुत्वादिति भावः। प्रत्येकं, सिद्धित्वादिना। तथात्वं, प्रतिबन्धकत्वम्। अन्यथा, प्रतिबन्धकत्वैक्यानुरोधेन नानाधर्म्मावच्छिन्नानां तत्तदवच्छिन्नभिन्नभिन्नत्वेन प्रतिबन्धकत्वे। बाधादेरित्यादिना सत्प्रतिपक्षादिग्रहपरिग्रहः,(१) अत्रैव, पक्षतायामेव। अन्तर्भावप्रसङ्गात्, घटकताप्रसङ्गात्। सिद्धिबाधसामग्रीविशिष्टाद्यन्यतमत्वावच्छिन्नाभावस्य पक्षतात्वप्रसङ्गादिति समुदायार्थः। अन्यथा बाधबुद्ध्याद्यभावस्य कारणतान्तरकल्पनापत्तेरिति भावः। न च वह्न्यादिनिश्चयाप्रतिबध्यायामपि वह्निमान् पर्व्वतो घट-

(१) सत्प्रतिपक्षादिपरिग्रह इत्यपि क्वचित् कः पाठः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

हस्य प्रत्येकविशेषणत्वे गौरवं शाब्दसिद्धौ सत्यामशाब्दं ज्ञानं जायतामितीच्छायामनुमितेरुत्पादात् सिद्धावनुमितिविषयकेच्छाविरहस्य, प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे च तादृ-

---

वानित्यद्यनुमितौ वह्न्यभावादिनिश्चयस्य प्रतिबन्धकतया वह्न्यादिप्रकारताघटितरूपावच्छिन्नं प्रति वह्न्यभावादिनिश्चयस्य प्रतिबन्धकतान्तरकल्पनमावश्यकमिति कथं साध्यतदभावादिनिश्चयानामेकरूपेण प्रतिबन्धकताप्रसक्तिरिति वाच्यम्, वह्न्यादिप्रकारकानुमितौ वह्न्यभावादिनिश्चयस्य पृथक्प्रतिबन्धकत्वेऽपि वह्निमान् पर्व्वतो घटवान् इत्याद्यनुमितिहेतुपक्षताशरीरान्तर्भावेणैव तादृशनिश्चयदशायां तथाविधानुमितिवारणसम्भवात्, अवच्छेदकगौरवस्य तावतैवाप्रयोजकीकृतत्वात्। न च तथापि वाधकाले प्रत्यक्षादेरप्यनुत्पत्त्या विशिष्टबुद्धिसामान्यं प्रति वाधबुद्धेः प्रतिबन्धकतान्तरकल्पनमावश्यकमिति पक्षतायां तदन्तर्भावो निरर्थक इति वाच्यं, तत्रापि भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यादीनामवश्यकल्पनीयप्रतिबन्धकतायां वाधसाधारणान्यतरत्वादेरवच्छेदकतयैवोपपत्तेर्वाधबुद्धेः सामान्यप्रतिबन्धकत्वासिद्धेः, प्रत्यक्षस्थले इच्छानासुत्तेजकतयापि तदसिद्धेः। केचित्तु "अत्रैव, ईदृशप्रतिबन्धकतायामेव, प्रतिबन्धकान्तरसाधारणान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायामेवेति यावत्। अन्तर्भावप्रसङ्गात्, अवच्छेदकघटकताप्रसङ्गात्। तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानादिसाधारणान्यतरत्वेनैव वाधादेः प्रतिबन्धकताप्रसङ्गादिति समुदायार्थः। तथाच पक्षतायां वाधान्तर्भाव-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

शिच्छायामप्यनुमित्यनुत्पादात् साधकमाने अनुमिति-त्वादिप्रकारकेच्छाविरहस्य, पृथगेव विशेषणतायास्त्वयापि वाच्यत्वात् ।

परत्वाभावान्नोक्ता सङ्गतिरिति व्याचख्युः । केचित्तु "तदभावनिश्चयदशायां यादृशाङ्कुरविशेषधर्म्मितावच्छेदकाद्यनुमितेः कारणान्तरविरहादेव नियमतोऽनुत्पादस्तत्साधकस्थलाभिप्रायकोऽयं ग्रन्थ इत्याहुः"। ननु सिद्धिसामग्रीविशेषयोरुभयोरेवानुमित् सायाा उत्तेजकतया तयोरनुगतरूपेण प्रतिबन्धकत्वे अनुमित्साविरहस्यान्यतरत्वावच्छिन्ने सकृद्विशेषणतया लाघवम्, अनुमित्साविरहविशिष्टसिद्धिसामग्र्यन्यतरत्वापेक्षया तद्विशिष्टसिद्धित्वतद्विशिष्टसामग्रीत्वयोरेकस्यापि विशेषणस्य द्विधानिवेशेन गौरवात्, अन्यतरत्वघटकांशापेक्षया सिषाधयिषाविरहांशस्य गुरुतायाः स्फुटत्वात् । अत एव वाधाद्यन्तर्भावप्रतिबन्धेरपि नावकाशः । वाधसिद्धितद्विशेषसामग्र्यन्यतमत्वेन प्रतिबन्धकत्वे अनुगतरूपावच्छिन्नांशे सिषाधयिषाविरहविशेषणतायां सिद्ध्यादिकाल इव वाधकालेऽपि अनुमित्साबलादनुमित्यापत्तेः, सिद्धित्वाद्यवच्छिन्न एव पृथक् तद्विशेषणतया उक्तलाघवानवकाशात् । विशिष्टबुद्धिसामान्ये वाधतदभावव्याप्यवत्ताज्ञानादीनामेकरूपेण प्रतिबन्धकत्वे उक्तदिशा लाघवासम्भवेनावच्छेदकगौरवस्य दुष्परिहरत्वात् । न च प्रत्यक्षस्थले वाधबुद्धौ तदभावव्याप्यवत्ताबुद्धौ च इच्छाया उत्तेजकतया तत्रानुगतरूपेण तयोः प्रतिबन्धकत्वे इच्छाविरहस्य सकृद्विशेषणतया

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

लाघवमक्षुस्समेवेति वाच्यं, वाधादौ प्रत्यक्षेच्छाया उत्तेजकत्वे नानाप्रतिबन्धकताप्रसङ्गेन तदनभ्युपगमात्, अनाहार्य्यत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वमङ्गीकृत्यैव वाधादिसमये आहार्य्यप्रत्यक्षस्योपपादनीयत्वादित्याशङ्कां निरस्यति "न चेत्यादिना"। गौरवमित्यन्तेनाशङ्का। अनुमितेरुत्पादादिति, प्रत्यक्षसामग्र्यसत्त्वेऽनुमित्युत्पत्त्यैव तादृशेच्छाविषयसिद्धेरिति भावः। अनुमितिविषयकेच्छाविरहस्य, अनुमितित्वाप्रकारकतादृशेच्छासाधारणानुगतरूपावच्छिन्नविरहस्य। तादृशञ्च रूपं प्रागेवावेदितम्। "अनुमित्यनुत्पादादिति" प्रत्यक्षोत्पत्त्या तादृशेच्छाविषयसिद्धेरिति भावः। अनुमितित्वादिप्रकारकेच्छाविरहस्य, अनुमितित्वप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छाविरहस्य। पृथगेव, यथायोगं सिद्धित्वप्रत्यक्षसामग्रीत्वाद्यवच्छिन्न एव। ननु अनुमितित्वादिप्रकारकेच्छातदप्रकारकेच्छानामनुगतरूपावच्छिन्नाभाव एवान्यतरत्वावच्छिन्ने विशेषणं वाच्यं, प्रत्यक्षादिसामग्रीदशायामुक्तेच्छाबलादनुमितेर्व्वारणाय चानुमितिभिन्नालौकिकप्रत्यक्षान्यस्वविषयतावच्छेदकावच्छिन्नसामग्रीसमवहितान्यत्वेनेच्छाविशेषणीया। अनुमितिसामग्र्या उपनीतभानसामग्र्या च समवहिताया इच्छायाः संग्रहाय भेदद्वयमवच्छिन्नान्तविशेषणम्। अनुमितित्वादिप्रकारिकायाः प्रत्यक्षादिसामग्रीसमवहितेच्छायाः संग्रहायावच्छिन्नान्तं, एवञ्चोक्तलाघवमक्षुस्समेवेत्यत आह "स्वनिवर्त्तकेति"।

निवर्त्तकत्वं विषयतया बोध्यम्। "अतीव गौरवमिति"

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

च तादृशेच्छयोरनुगमेऽतीव गौरवम्, अन्यतरत्वघटकयोरन्योऽन्याभावयोर्मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमका(१)भावश्च । आत्मनिष्ठश्च समवायेन सिद्धेरभावः कारणं, भिन्नभिन्नेन च सम्बन्धेन तत्तदसाधारणकारण-

---

अतिगुरुशरीरतादृशेच्छाविशेषणस्याधिकस्य निवेशादिति भावः । नन्वेवमपि प्रतिबन्धकतैक्यनिबन्धनं लाघवं दुर्वारमेव प्रतिबन्धकत्वान्तराकल्पने एकतावच्छेदकगौरवस्याकिञ्चित्करत्वात् । अनेकत्र पक्षताहेतुतायाम् एकैकविधवह्न्यभावादिनिश्चयानामन्तर्भावेऽनन्तस्थले अवच्छेदकगौरवात् स्वातन्त्र्येण एकैकप्रतिबन्धकताकल्पनस्योचिततया बाधादेः पक्षतान्तर्भावप्रतिबन्ध्यनवकाशात् प्रतिबन्धेरनुत्तरत्वाच्चेत्याशयेनान्यतरत्वेन प्रतिबन्धकत्वमतेऽपि विनिगमनाविरहेण प्रतिबन्धकताद्वयमापादयति "अन्यतरत्वेति" । अन्योन्याभावयोः, सिद्धिभेदसामग्रीभेदयोः । तथाच सिद्धिभेदविशिष्टसामग्रीभेदावच्छिन्नभेदः सामग्रीभेदविशिष्टसिद्धिभेदावच्छिन्नभेदश्च विनिगमनाविरहात् प्रतिबन्धकतावच्छेदक इत्यवच्छेदकभेदात् प्रतिबन्धकताभेद आवश्यकः । न च तादृशभेदयोः समनियतयोरभेदान्नावच्छेदकभेद इति वाच्यम्, तादृशभेदाभेदेऽपि तस्य सिद्धिभेदविशिष्टसामग्रीभेदावच्छिन्नभेदत्वेन सामग्रीभेदविशिष्टसिद्धिभेदावच्छिन्नभेदत्वेन च विनिगमनाविरहेणावच्छेदकतायाः स्वीकरणीयतया विशिष्टस्यावच्छेदकस्यावश्यं भेदात् । नचाखण्डस्य

---

(१) एकतरपक्षपातिनीयुक्तिर्विनिगमना तद्बोधकं वाक्यं विनिगमकम् ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

रूपायास्तत्सामग्र्याः, मणिविशिष्टस्य वह्नेरिव द्रुतरविशिष्टस्य मनोयोगादेः प्रतिबन्धकत्वायोगात्। तथा च कथमनुगतरूपेण तयोरभावः कारणम्, एवं सिद्धेः सिषाधयिषाविरहेण वैशिष्ट्यमेककालावच्छेदेनैकात्म-

तस्य स्वरूपत एवावच्छेदकतासम्भवादुक्तविशेषणपुरस्कारेण नावच्छेदकत्वमिति कथं विनिगमनाविरह इति वाच्यम्, अभावस्याखण्डत्वेऽपि स्वरूपतोऽवच्छेदकतायाः सिद्धान्तविरुद्धत्वात्, यस्य स्वरूपतो भानं तस्यैव तथावच्छेदकतायाः सिद्धान्तसिद्धत्वात्, विशेषणपुरस्कारेणोपस्थितेऽवच्छेदकत्वग्रहस्य विशेषणावच्छिन्ने अवच्छेदकतावगाहित्वनियमात् स्वरूपतो (१) ऽभासमाने स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वस्य प्रमाणेनास्पर्शाच्च। न च तद्व्यक्तित्वेनैव भेदस्यावच्छेदकत्वं स्वीकरणीयं न तु स्वरूपतः, तथाच नोपदर्शितविनिगमनाविरहावकाश इति वाच्यम्, भेदनिष्ठ तद्व्यक्तित्वस्य भेदस्वरूपातिरिक्तस्य दुर्वचत्वात्, भेदरूपस्य च तस्य स्वरूपतो विशेषणत्वासम्भवात्। एतेनाखण्डस्यान्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुत्वमित्यपि परास्तम्। यत्तु सिद्धिभेदसामग्रीभेदयोः सामानाधिकरण्येन मिथो विशेष्यविशेषणभावापन्नयोर्न भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं येन विनिगमनाविरहः स्यात्, अपि तु धर्म्मिविशेषणतापन्नयोरेव, व्यासज्यवृत्त्यवच्छेदकत्वं तथाविधयोरप्यवच्छेदकता-

(१) किञ्चिद्रूपेणभासमान इत्यपि पुस्तकान्तरीयपाठः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

वृत्तित्वं प्रत्यक्षादिकारणचक्षुःसंयोगादेस्त्वन्यादृशमिति-सामग्रीविशेषाभावस्य हेतुत्वेऽपि लाघवात् सिद्ध्यभाव एव पक्षव्यवहारनिमित्तम्, एतदेवाभिसन्धाय प्रवृत्ति-निमित्तमुक्तमिति वक्ष्यति ।

पर्य्याप्तेर्महानसीयवह्निर्नास्तीति प्रतीत्यावगाहनादिति, तदपि, न, महानसीयवह्निर्नास्तीत्यादिबुद्धौ वह्नित्वाद्येकधर्म्मितावच्छेदकावच्छिन्न एव महानसीयत्वाद्यपरविशेषणभान नियम इत्येकत्वानेकेषामवच्छेदकत्वे ग्राह्ये धर्म्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेषणतापन्नस्यैवावच्छेदकत्वग्रहो न तु धर्म्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेषणतानापन्नस्यावच्छेदकताग्रह इतिनियमेन प्रकृते कस्य धर्म्मितावच्छेदकतापन्नस्य कस्य वा तदवच्छिन्नविशेषणतापन्नस्यावच्छेदकत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेणावच्छेदकताभेदस्यावश्यकत्वादवच्छेदकविषयतावैलक्षण्यस्यावच्छेदकतावैलक्षण्यनियतत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । अन्यतरत्वेन उभयोरनुगमेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धाननुगमान्नतयोरेकाभावस्य कारणतासम्भव इत्याह "आत्मनिष्ठेति ।" समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः सिद्ध्यभाव आत्मप्रत्यासन्नतया कारणम्, प्रत्यक्षासाधारणकारणचक्षुःसंयोगादिरूप सामग्र्यास्तु स्वाश्रयसंयुक्तमनःसंयोगादिरूपपरम्परात्मकभिन्नभिन्न-सम्बन्धावच्छिन्नाभाव आत्मप्रत्यासन्नतया कारणं वाच्यमित्यर्थः । विषयचक्षुःसंयोगादेः समवायेनाभावस्य सर्व्वदैवात्मनि सत्त्वात्

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तादृशाभावकारणतया अतिप्रसङ्गावारकत्वादिति (१) भावः। ननु विषयचक्षुःसंयोगादेर्न प्रतिबन्धकत्वं स्वीक्रियते येन सम्बन्धाननुगमः स्यात्, किन्तु चक्षुःसंयोगादिविशिष्टस्य मनोयोगस्यैव समवायेन प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमित्यत आह "मणीति" वह्नेरित्यनन्तरं दाहं प्रतीति, मनोयोगादेरित्यनन्तरं प्रकृते इति, पूरणीयम्। "प्रतिबन्धकत्वायोगादिति" मनोयोगस्यानुमितावपि हेतुत्वात् कारणस्य प्रतिबन्धकत्वायोगादिति भावः। यद्यपि कारणस्यापि रूपान्तरेण प्रतिबन्धकत्वे क्षतिविरहः, दाहप्रतिबन्धकत्वे वह्नेः प्रयोजनविरहादेवानिवेशः, प्रकृते तु सम्बन्धैक्यानुरोधादेव मनोयोगादेरनुप्रवेश इत्यकिञ्चित्करमेतत्, तथापि, मनोयोगस्याधिकस्य निवेशनीयतया गौरवमेव बाधकं बोध्यम्। न च सामग्र्याः स्वतन्त्रप्रतिबन्धकतामतेऽप्यात्मनिष्ठतासम्पत्तये चक्षुः संयोगादेः सम्बन्धतया मनोयोगादिप्रवेशस्यावश्यकत्वान्नाधिक्यमेतन्मतेऽपि कालनिष्ठतया सामग्र्यभावहेतुत्वे तत्तत्पुरुषीयत्वनिवेशस्यावश्यकतया गौरवादिति वाच्यं, तथापि मनोयोगादिसम्बन्धस्याधिकस्य निवेशनीयतया गौरवस्य दुर्व्वारत्वात्, विषयभेदेन प्रतिबन्धकताभेदविरहानुरोधिन विषयप्रत्यासन्नतया चक्षुः संयोगादिप्रतिबन्धकतापक्षस्यैव स्वतन्त्रसामग्रीप्रतिबन्धकतावादिभिराश्रयणीयतया तत्र मनोयोगादेर्निवेशाभावाच्च। "तथाचेति" एवं रीत्या प्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्बन्धभेदस्यावश्यकत्वे च इत्यर्थः। पूर्व्वं प्रतियोगितावच्छेदकभेदेन सिद्धिसामग्रीविशेष-

(१) अतिप्रसङ्गबोधकत्वादित्यपि पुस्तकान्तरीय पाठः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

णयोः सिषाधयिषाविरहपदार्थयोर्भेदात्तद्विशेषणप्रवेशपार्थक्यं व्यवस्थापितं इदानीं सम्बन्धभेदेन तद्विशेषणताभेदं व्यवस्थापयति "एककालेति"। एकक्षणावच्छिन्नमेकात्मसमवेतत्वमित्यर्थः। यद्यपि सम्बन्धमध्ये एकक्षणावच्छिन्नत्वानन्तर्भावेऽपि सिषाधयिषाकाले तद्विरहरूपविशेषणाभावाद्विशिष्टाभावोऽक्षत एव। न च तत्र कालानन्तर्भावे सिषाधयिषाकालेऽपि सिद्धौ कालान्तरावच्छिन्नतद्विरहवत्यात्मनि वृत्तित्वरूपवैशिष्ट्यं वर्त्तते अन्यात्मनि घटादौ च तादृशविशेषणञ्चेति विशिष्टसिद्धिसत्त्वमव्याहतमिति कथं विशिष्टाभावेन वर्त्तितव्यं कालान्तर्भावे तु तादृशकालाभावान्न तदानीं तद्घटितवैशिष्ट्यमिति विशिष्टाभावोऽक्षत इति वाच्यं, सिषाधयिषाकालस्य तदधिकरणनिष्ठतदभावाधिकरणतानवच्छेदकतया तादृशाधिकरणताघटित सामानाधिकरण्यरूप-तदिच्छासमानाधिकरण–सिद्धिनिष्ठ-वैशिष्ट्येऽप्यनवच्छेदकत्वात् तत्तत्कालावच्छेदेन सिद्धिमत्यपि तदिच्छाधिकरणे इच्छाविरहविशिष्टसिद्धिसत्त्वानुपपत्तेः। अन्यथा स्वाधिकरणकालावच्छिन्नत्वस्य स्वाधिकरणवृत्तिताविशेषणत्वेऽपि तत्कालस्याप्यन्याधिकरणावच्छिन्नस्वाधिकरणतया कालविरहप्रयुक्तवैशिष्ट्यविरहस्यानिर्व्वाहात्। विशेष्यीभूततत्तत्सिद्ध्यधिकरणावच्छिन्नस्वाधिकरणकालत्वेन कालस्य सम्बन्धघटकत्वे चाननुगमादिति। तथापि विभिन्नकाले विशेषणविशेष्ययोः सामानाधिकरण्यसत्त्वेऽपि एकक्षणावच्छेदेन सामानाधिकरण्यस्यैव विशिष्टसत्त्वनिर्व्वाहकत्वमित्येतत्सूचनायैव एककालावच्छिन्नत्वकथनम्। केचित्तु "कालस्य विशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वघट-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

फलानुपहितसिद्धीच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावापे-

कसम्बन्धाघटकत्वे तदुपलक्षिताभावात्तद्विशिष्टाभाववैलक्षण्यानि-र्व्वाहः, प्रतियोगितावच्छेदकावैलक्षण्यात् सर्व्वदा दण्डरहितपुरुषाधिकरणक्षणे दण्डोपलक्षितपुरुषाभावस्य सत्त्वेन पुरुषत्वादिमात्रस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवात् तादृशपुरुषान्तरव्यावर्त्तकानुगतधर्म्मान्तरविरहेण, सत्त्वे वा प्रतियोगिकोटौ तस्याभानेन, प्रतियोगितावच्छेदके तदन्तर्भावासम्भवादित्याहुः" तच्चिन्त्यम् । अन्यादृशमिति ।" स्वाश्रयीभूतात्मन्युक्तपरम्परासम्बन्धेन सम्बद्धत्वरूपमित्यर्थः । ननु पक्षताशरीरे प्रत्यक्षादिसामग्र्यनन्तर्भावे तदभावस्यानुमितौ स्वतन्त्रहेतुताकल्पनमावश्यकं, तथाच तस्यैव पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तता स्वीक्रियतां न तु सिद्ध्यभावस्य, तथाच पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तमिदमिति मूलविरोध इत्यत आह "सामग्रीति"। हेतुत्वेऽपि अनुमित्यसाधारणकारणत्वेऽपि । लाघवात् लघुशरीरत्वात् । ननु लाघवस्य पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्ततोपष्टम्भकत्वे बाधाभावस्यैव तथात्वमुचितं तत्र सिषाधयिषाविरहाप्रवेशात्, यदि च सिद्धसाधनस्थले पक्षव्यवहारो नास्तीति सिद्ध्यभावस्य तथात्वमुच्यते, तदा बाधदशायामपि तद्विरहात् सोऽपि निविशतामित्यत आह "फलानुपहितेति" ।

(१) स्वविषयसिद्ध्यनुपहितेत्यर्थः । एतच्चातिगौरवसूचनाय। सिद्धसाधनस्थले, साध्यनिश्चयदशायाम् । पक्षव्यवहारविरहेण, पक्षव्यव-

(१) फलानुपहितदलस्यार्थमाह स्वविषयेति ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तया बाधाभावस्य लघुत्वेऽपि सिद्धसाधनस्थलेपक्षव्यव-हारविरहेण तादृशसिद्ध्यभावस्यावश्यकत्वे बाधाभावो न निविशते गौरवात् ।

विशिष्टसिद्ध्यभावस्य चात्मनिष्ठस्यैवानुमितिहेतुत्वेऽपि तस्य परम्परासम्बन्धादेव पर्व्वतादौ पक्षव्यवहार इति ध्येयम् ।

हारविरहस्य सर्व्ववादिसिद्धत्वेन (१) । गौरवादिति" । बाधस्थले पक्षव्यवहारस्य सविवादतया गौरवसहिष्णुताया अन्याय्यत्वादिति भावः । ननु समवायसम्बन्धावच्छिन्नसिद्ध्यभावस्यात्मप्रत्यासन्नतयैवानुमिति हेतुतया तस्य पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वे आत्मन्येव पक्षव्यवहारप्रसङ्ग इत्यत आह "विशिष्टेति" ।

सिषाधयिषाविरहविशिष्टेत्यर्थः । एतदभिधानञ्च सिद्धेः पक्षनिष्ठाया उद्देश्यतासम्बन्धेनानुमितिं प्रति प्रतिबन्धकत्वासम्भवप्रदर्शनाय, पर्व्वते वह्निमनुमिनुयां महानसे वह्न्यनुमिनुयामित्याकारिकाणामनुमित्सानामेकत्वोत्तेजकत्वेऽतिप्रसङ्गेन पृथगेवोत्तेजकतया पक्षभेदेन कारणताभेदस्यावश्यकतया आत्मनिष्ठप्रत्यासत्तेरेवोचितत्वात् । अन्यथा पुरुषविशेषाणामन्तर्भावनीयतापत्त्या गौरवात् समानप्रकारिकाया असमानविशेष्यकसिद्धेरनुमितिप्रतिबन्धकतयापि पक्षनिष्ठप्रत्यासत्त्यसम्भवो बोध्यः (२) । "परम्परासम्बन्धा-

---

(१) पक्षव्यवहारस्य सर्व्ववाद्यसिद्धत्वेनेत्यपि पुस्तकान्तरीयपाठः ।

(२) सामानाधिकरण्येनानुमितौ धर्म्यन्तरविशेष्यकसिद्धेरपि प्रतिबन्धकत्वमिति भावः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

एकस्य पुंसोऽनुमित्सासत्त्वेऽपि अन्यस्य तद्विरहिणः प्रत्यक्षादिसामग्रीसत्त्वेऽनुमित्यनुत्पादात् तत्-

---

दिति" स्वप्रतियोगितावच्छेदककोटिप्रविष्टविशेष्यतावच्छेदकवत्त्वरूपादित्यादिः। न च सिद्धिकालेऽपि एतादृशसम्बन्धेन पक्षे सिद्ध्यभावो वर्त्ततेऽत्यन्ताभावस्यनित्यत्वादित्यतिप्रसङ्ग इति वाच्यं, तत्तदात्मवृत्तित्वविशिष्टस्यैव सिद्ध्यभावस्य तादृशसम्बन्धेन तत्पुरुषं प्रति पक्षव्यवहारनियामकत्वात्। ननु विषयचक्षुःसंयोगादिरूपायाः प्रत्यक्षसामग्र्या आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या न प्रतिबन्धकतासम्भव उक्तपरम्पराया अतिप्रसक्तत्वात् सम्बन्धत्वे मानाभावाच्च, तथाच यदा तादृशसामग्री तदुत्तरक्षणे नानुमितिरिति कालिकप्रत्यासत्त्यैव प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयं, तथाच पुरुषान्तरीयप्रत्यक्षसामग्र्यापि पुरुषान्तरीयानुमिति प्रतिबन्धः स्यात्, एवं कालिकसम्बन्धावच्छिन्नानुमित्साविरहस्यैव दैशिकसम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन सामग्र्यां विशेषणत्वं स्वीकार्य्यं, तथाच पुरुषान्तरीयानुमित्साकालीनाया अपि पुरुषान्तरीयप्रत्यक्षसामग्र्यास्तदीयानुमित्यप्रतिबन्धकत्वापत्तिरित्याशङ्कां चक्षुःसंयोगादौ तत्पुरुषीयत्वमन्तर्भाव्य निराकरोति "एकस्येति"।

अनुमित्यनुत्पादादित्यन्तमुपलक्षणम्, अन्यस्य प्रत्यक्षसामग्रीसत्वेऽन्यस्यतद्विरहिणोऽनुमित्युत्पादाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् (१)।

---

(१) "अन्यथा प्रत्यक्षासामग्रीसत्त्वे अन्यस्य तद्विरहेणानुमित्युत्पादाच्चेत्यपि द्रष्टव्य"मित्यन्यथापाठोऽप्यत्रास्ति।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

पुरुषीयानुमितिं प्रति तत्पुरुषीयानुमित्साविरहकालीनतत्पुरुषीयसिद्धिसामग्रीविशेषविरहोऽनन्यगतिकत्वेन हेतुरूपेतव्य इति वदन्ति ।

तत्पुरुषीयानुमित्सायाः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य दैशिकसम्बन्धेनाधिकरणं यः कालस्तत्र कालिकसम्बन्धेन वर्त्तमानत्वं कालीनान्तार्थः सामग्रीविशेषणम् । अथवा समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदात्मवृत्तित्वविशिष्टाभावावच्छेदकत्वणे कालिकसम्बन्धेन वृत्तित्वमेव तदर्थः । तेन तत्पुरुषीयानुमित्साक्षणस्यापि अन्यदेशावच्छेदेन दैशिकसम्बन्धेन (१) कालिकसम्बन्धावच्छिन्नतदिच्छाभाववत्त्वेऽपि न क्षतिः । "तत्पुरुषीयसिद्धिसामग्रीविशेषविरह इति"। कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः पक्षनिष्ठतदीयेन्द्रियसन्निकर्षादिविशिष्टसाध्यनिष्ठतदीयेन्द्रियसन्निकर्षादिविरह इत्यर्थः। वैशिष्ट्यमेककालीनत्वमेव। विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहान्नानाकारणताकल्पनमगत्या न दोषाय। यावत्त्वेन तदसाधारणकारणसमुदायस्य प्रतिबन्धकत्वं पुनरनुपादेयमेव यावत्त्वस्य दुर्व्वचत्वात्। पर्व्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितिसमानविषयचाक्षुषादिसामग्र्याः प्रतिबन्धकतायां रूपादिकं नान्तर्भावनीयं तत्र साध्यपक्षयो रूपादिमत्त्वानियमेन तन्निवेशे प्रयोजनाभावात्, किन्तु पर्व्वतो द्रव्यवान्, द्रव्यं वह्निमत्, द्रव्यं द्रव्यवदित्याद्यनुमितौ वाय्वादीन्द्रियसन्निकर्षस्याविरोधितोपपत्तये

---

(१) दैशिकविशेषणताविशेषसम्बन्धेनेत्यर्थः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

यथायोग्यं साध्यपक्षादौ रूपादिसत्त्वं निवेशनीयम् । अथ प्रतिबन्धकसामग्रीसत्यपि काले तदनधिकरणदेशावच्छेदेन तदभावस्य सौलभ्यादनुमित्यापत्तिः ? न च प्रतिबन्धकसत्तायाः कार्य्यानुत्पादप्रयोजकत्वात् तत्सत्त्वे कथं कार्य्यापत्ति(१)रिति वाच्यं,सामग्र्याः कार्य्योत्पत्तिप्रयोजिकायाः प्रतिबन्धकसत्वेऽपि तदभावसत्त्वेनाक्षतत्वे कार्य्योत्पत्तेर्दुर्व्वारत्वादिति चेन्न, यादृशकारणताघटकनियमे देशान्तरावच्छेदेन कार्य्यसमानाधिकरणकारणाभावव्यावर्त्तकं देशभेदानवच्छिन्नत्वमन्यद्वा विशेषणमभावे निविशते, यथा समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नसंयोगज्ञानादिनिष्ठकारणताघटकनियमे तदन्यकारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्य,देशभेदानवच्छिन्नवृत्तिरेवाधिकरणे कार्य्योत्पत्तिप्रयोजिका उक्तप्रतिबन्धकाभावस्य च कारणता न तादृशी, किञ्चिदवच्छेदेन तत्प्रतिबन्धकसत्त्व एव तत्र कार्य्यानुत्पत्त्या तादृशाभावे विशेषणप्रवेशे प्रयोजनाभावात्, तथाच देशभेदावच्छिन्नप्रतिबन्धकाभावबलान्नानुमित्यापत्तिः। एतेनात्मनि शरीरविशेषावच्छेदेन सिद्ध्यादिरूपप्रतिबन्धकसत्त्वे घटाद्यवच्छिन्नतदभावबलादनुमित्यापत्तिरपि निरस्ता। न च सिद्ध्यादिमत्यात्मनि तत्काले घटाद्यवच्छिन्ना या तदभाववृत्ति स्तदन्यदेशभेदानवच्छिन्नतद्वृत्तेरप्रामाणिकतया सिद्ध्याद्यसत्त्वेऽप्यनुमित्यनुपपत्तिरिति वाच्यं, तादृशवृत्त्यनभ्युपगमे सिद्ध्याद्यसत्त्वदशायां तदभावस्यात्मनि दैशिकव्याप्यवृत्तितायाः सर्व्वानुभवसिद्धाया अनुपपत्तेः। यदि च कायव्यूहस्थले एकत्रात्मनि शरीरान्तरावच्छेदेन सिद्ध्यभावाद्यभावस्य

(१) "कार्य्योत्पत्ति"रित्यपि पुस्तकान्तरीयपाठः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अथ सिद्ध्युत्तरानुमितौ सिषाधयिषाहेतुरस्तु ? नचैवं मण्यादिस्थलीयदाहं प्रति उत्तेजकस्य हेतुत्वापत्तिः, उत्तेजकानामननुगतत्वात्, तावदभावविशिष्टमण्याद्यभावस्य चानुगतत्वादिति चेत्, इहापि दर्शितोऽननुगमः सिषाधयिषायाः ।

सिद्ध्यादेः सत्त्वेऽपि अन्यशरीरावच्छेदेनानुमित्याद्युत्पत्तिः प्रामाणिकी, तदा, सिद्ध्याद्यभावनिष्ठकारणताघटकनियमशरीरेऽभावांशे उक्तविशेषणप्रवेशस्यावश्यकत्वात् घटाद्यवच्छिन्नसिद्ध्यभावबलात् सिद्ध्यादिदशायामनुमित्यापत्तेर्वारणाय गत्यन्तरमेवानुसरणीयमिति दिक् । उत्तेजकत्वा(१)भिमतसिषाधयिषाकारणतां स्वीकृत्य सिद्ध्यभावस्य कारणतामाक्षिपति "अथेत्यादिना, चेदित्यन्तेन" ।

एतावतैव विना सिषाधयिषां सिद्ध्यनन्तरमनुमितिवारणसम्भवादिति भावः । प्रतिबन्धिमाशङ्कते "न चैवमिति" । उत्तेजकस्य, मन्त्रौषधिविशेषादेः । प्रतिबन्धिमुद्धरति "उत्तेजकानामिति" । मण्यादिस्थलीयोत्तेजकमन्त्रौषधिविशेषादीनामित्यर्थः । "अननुगतत्वादिति" । तथाचानुगतकार्य्यं प्रति व्यभिचारेण कारणत्वासम्भवादिति भावः । इहापि, सिद्धिस्थलेऽपि । "दर्शित इति" यादृशयादृशेच्छासत्त्व इत्यादिनेत्यादिः । "सिषाधयिषाया इति" उत्तेजकीभूताया इत्यादिः । तथाच तुल्ययुक्त्या उत्तेजकाभावकूटविशिष्टाया सिद्धेरभाव एव दाहादौ मण्याद्यभाववद्धेतुर्भविष्य-

---

(१) प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूताभावप्रतियोगित्वम् उत्तेजकत्वम् ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सिद्ध्युत्तरानुमितित्वस्य अनुगतानतिप्रसक्तं दुर्वचं, सिद्धिस्थितिकालीनां स्वेतरसिद्धिकालीनां वानुमितिं प्रति हेतुत्वकल्पने च विनापि सिषाधयिषां सिद्धिनाशकालेऽनुमित्युत्पादो दुर्वारः, एकस्य च पुंसः सिद्धि-

---

तीति भावः। ननु तावदभावकूटविशिष्टसाध्यनिश्चयाभावत्वापेक्षया लघीयसा अन्ततस्तावदन्यतमत्वेनैवा(१)नुगमः सम्भवति सिषाधयिषाणामित्यत आह "सिद्ध्युत्तरानुमितित्वस्येति"।

अनुगतस्य तस्य सिद्धिसमानकालीनप्रागभावप्रतियोगित्वरूपस्यानति प्रसक्तस्य च तत्तत्सिद्धिनाशकालीनप्रागभावाप्रतियोगित्वे सति तत्तत्सिद्धिसमानकालीनप्रागभावप्रतियोगित्वात्मकस्यैव सम्भवादनुगतानतिप्रसक्तेत्युभयमुपात्तम्। तथाच प्रथमधर्म्मस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वे सिषाधयिषामन्तरेण सिद्धिनाशोत्तरकाले जायमानायामनुमितौ सिषाधयिषाव्यभिचारः, उत्तरस्य तथात्वे चानन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्ग इति भावः। "सिद्धिस्थितिकालीनामिति" स्वक्षणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्व स्वक्षणवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन सिद्ध्यवच्छिन्नामित्यर्थः। लघवादाह "स्वेतरेति" स्वभिन्नत्व स्वक्षणवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन सिद्ध्यवच्छिन्नामित्यर्थः। दलद्वयव्यावृत्तिस्तु स्फुटैव। सम्बन्धविधया स्वक्षणवृत्तित्वादीनां निवेशान्नस्वत्वाननुगमनिबन्धनो दोषः, सम्बन्धमध्ये स्वपदार्थानिवेशेऽप्यन्याधिकरणवृत्तित्वादेरन्य-

---

(१) तावदन्यान्यत्वेनैवेत्यपि क्वाचित्कः पाठः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सत्त्वेऽन्यस्य सिषाधयिषाशून्यस्यानुमित्यनुत्पादप्रसङ्गः, तत्तत्पुरुषीयतादृशानुमितिं प्रति तत्तत्पुरुषीय सिषाधयिषाया हेतुत्वेऽनन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्गः । अपि च सिद्धौ सत्यां विनापि सिषाधयिषां सामान्यसामग्रीतोऽनुमितिसामान्योत्पत्तिप्रसङ्गात् ।

सम्बन्धत्वाभावेनातिप्रसङ्गविरहात् (१) । यदि च उत्पत्तिमध्ये स्वपदार्थविशेषणान्तर्भावस्याप्रसिद्धिवारणायावश्यकतया अननुगमः शङ्क्यते, तदा, स्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्व स्वक्षणवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन सिद्धिविशिष्टत्वम् अनुमितौ प्रवेश्यम्(२) । नाशकाले, नाशोत्पत्तिक्षणे । "अनुमित्युत्पादो दुर्व्वार इति" सिद्धिनाशसमयोत्पन्नाया अनुमितेः उक्तसिषाधयिषाकार्य्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादिति भावः । ननु स्वक्षणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्व स्वनाशक्षण-वृत्तिप्रागभावाप्रतियोगित्वोभयसम्बन्धेन सिद्ध्यवच्छिन्नानुमितित्वमेव सिषाधयिषाजन्यतावच्छेदकं वाच्यम् ? एतच्च सिद्धिनाशकालोत्पन्नानुमितिसाधारणमेवेति नातिप्रसङ्गः, न च सामान्यतो नाशक्षणवृत्तिप्रागभावाप्रतियोगित्वं जन्यमात्रस्यैव न सम्भवतीति यदधिकरणक्षणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वं तद्व्यक्तिनाश एव विशिष्य निवेश्य इत्यननुगमतादवस्थ्यमितिवाच्यं, सम्बन्धाननुगमस्यादोषत्वात्, स्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्व स्ववृत्तिकृतिमत्त्वोभयसम्बन्धेन

---

(१) अन्यसम्बन्धत्वाभानातिप्रसङ्गविरहादित्यपि पुस्तकान्तरीयपाठः ।

(२) यदिचेत्यादिः प्रवेश्यमित्यन्तः पाठस्तु सर्व्वस्मिन् पुस्तके न दृश्यते ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

न हि ईदृशविशेषसामग्रीं विना सामान्यसामग्र्या अनुमितिजनकत्वं नास्ति, न चान्यत्रापि विशेषसामग्र्यन्तरमस्ति तत्कल्पने चातिगौरवम्। इह जाय-

---

सिद्धिविशिष्टत्वेन कथञ्चिदनुगमस्यापि सम्भवाच्चेत्यतो दोषान्तरमाह "एकस्येति"। सिद्धिसत्त्व इति"। अव्यवहितपूर्व्वकाल इत्यादिः। अनुमित्यनुत्पादप्रसङ्ग इति"। पुरुषान्तरीयसिद्धग्रव्यवहितोत्तरोत्पन्न-पुरुषान्तरीयानुमितेरप्युक्तसिषाधयिषाजन्यतावच्छेदकधर्म्माक्रान्तत्वादिति भावः। सामानाधिकरण्यस्याधिकस्य दर्शितकार्य्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धमध्येनिवेशेन पुरुषान्तरीयसिद्ध्यनन्तरोत्पन्नानुमितौ सिषाधयिषाया व्यभिचारवारणसम्भवात् दोषान्तरमाहापिचेति"। सामान्यसामग्रीतः, अनुमितिसामान्यहेतूभूतपरामर्शादितः। ननु विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्र्याः कार्य्योत्पादकत्वान्नापत्तिसम्भव इत्याशङ्कायामाह "न हीति"।

ईदृशेति"। सिषाधयिषारूपेत्यर्थः। जनकत्वम् उपधायकत्वम्। नास्तीति" न हीत्यन्वयः। सिद्ध्यसत्त्वे सिषाधयिषां विनापि परामर्शादेरनुमित्युत्पादकत्वादिति भावः। तथाच तत्रैव सिद्धिदशायामपि परामर्शादिसत्त्वे सिषाधयिषाविरहो नानुमित्यनुत्पादप्रयोजको भवेदिति पर्य्यवसितम्। ननु विशेषसामग्रीविरहकूट एव सामान्यसामग्रीदशायां सामान्यकार्य्यानुत्पादप्रयोजकः, सिद्ध्यसत्त्वस्थलीयविशेषसामग्रीविरहघटितस्य कूटस्य च सि-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

माना सा सिद्ध्युत्तरैव स्यात्, सा च न जायते कारणा-भावादिति चेत् सा माजनिष्ट अनुमितिसामान्यन्तु स्यादेव, कार्य्यानुत्पादस्य विना कारणविरहमसम्भवात् ।

षाधयिषाविरहसहकृतसिद्धिस्थल एव सत्त्वं, न तु सिद्ध्यसत्त्वस्थले, इति न दोष इत्यत आह "न चेति"। अन्यत्रापि सिद्ध्यसत्त्वस्थलेऽपि । विशेषसामग्र्यन्तरमिति"। सिद्ध्यभावस्यैतन्मतेऽहेतुत्वादिति भावः । तत्तदनुमितिव्यक्त्युत्पादकतत्तत्परामर्शव्यक्तीनां विशेषसामग्रीत्वेऽपि अनुमित्युत्पत्तिकालेऽपि सत्त्वेन तदनन्तरमनुमित्यनुत्पादे प्रयोजकविरहः, तत्तद्व्यक्तिविरहाणामनन्तानां सामान्यकार्य्यानुत्पादप्रयोजकत्वे गौरवञ्च, अन्यथा बहुतरसामान्यकारणताया उच्छेदप्रसङ्ग इत्याशयः । अत्राहुः, सिद्ध्यनुत्तरानुमितौ सिद्ध्यभावस्य हेतुत्वान्तरकल्पनयैव ईदृशातिप्रसङ्गवारणसम्भवात् विशिष्टसिद्ध्यभावहेतुत्वमयुक्तं, सिद्धिसिषाधयिषाविरहयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण प्रतिबन्धकताद्वयस्य तन्मतेऽप्यावश्यकत्वात्, प्रतिबन्धकतावच्छेदकगौरवस्याधिक्यात् । न च (१) सिषाधयिषाहेतुतापक्षेऽपि कार्य्यतावच्छेदककोटौ अव्यवहितोत्तरत्वादिनिवेशाधिक्येन गौरवमित्याशङ्क्य, तल्लिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य पूर्व्वोपदर्शितसमूहालम्बनजन्यानुमितौ व्यभिचारवारणायाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तादृशसिद्ध्यनवच्छिन्नानुमितिं प्रत्येव हेतुताया भवतापि वाच्यत्वादिति सिद्धिस्थले विनापि सिषाधयिषां

(१) नचेत्यस्य इत्याशङ्क्यमित्युत्तरेणान्वयः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

करणव्यापारत्वेनावश्यककारणभावस्य परामर्शस्य कारणतावच्छेदिका पक्षता न कारणमिति तु भ्रमः,

---

सामान्यकार्य्योत्पत्तावपि तादृशकार्य्यस्योक्तविशेषसामग्रीकार्य्यतावच्छेदकाक्रान्ततास्यात्. तथाच विशेषसामग्रीं विना तदुत्पत्तौ तस्याव्यभिचारात् कारणतैव व्याहन्यत इति न तत्र तदुत्पत्त्यापत्तिरिति शङ्कते "इहेति"। कार्य्योत्पादप्रयोजकसामग्रीसत्त्वे प्रयोजनक्षतिर्न कार्य्योत्पत्तिं विरुणद्धि, तथाच प्रकृते सिषाधयिषाऽघटितायाः सामान्यकार्य्यप्रयोजकसामग्र्याः सिद्धिकालेऽपि सत्त्वे विशेषसामग्रीविरहेण तत्कार्य्यतावच्छेदकावच्छिन्नापत्त्यसम्भवेऽपि सामान्यधर्म्मावच्छिन्नापत्तिर्दुर्व्वारैवेत्यत आह "सा माजनिष्टेति"। सा सिद्धुत्तरानुमितिः। कार्य्यानुत्पादस्य, तद्धर्म्मावच्छिन्नानुत्पादस्य। विना कारणविरहं, तद्धर्म्मावच्छिन्नोत्पादप्रयोजकसामग्रीविरहं विना। अनुमितिं प्रति पक्षतासहितपरामर्शत्वेनैव हेतुता, न तु पक्षतापरामर्शयोः पृथक्कारणताद्वयं, गौरवात्। न च विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहः परामर्शस्याहेतुत्वे तस्य व्याप्तिज्ञानरूपकरणव्यापारत्वासम्भवात्, व्यापारतायाः फलजनकतागर्भत्वात्, इत्यस्यैव विनिगमकस्य सम्भवादिति केषाञ्चिन्मतं दूषयति "करणेत्यादिना"।

परामर्शस्येति" षष्ठ्यर्थो वृत्तिस्तस्याः कारणतायामन्वयः। निमित्तकारणस्य दण्डादेः। समवायिकारणत्वेति। कापालादिनिष्ठघटत्वाद्यवच्छिन्नकारणतेत्यर्थः। समवाय नियमाय तत्कारणताया

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्रतिवन्धकान्तराभाववदन्वयव्यतिरेकशालित्वेन हेतुत्वात् । अन्यथा यथासम्भवं निमित्तकारणस्य समवायिकारणत्वाद्यवच्छेदकत्वप्रसङ्गात् ।

अथानुमितिसाधारणसिद्धेः प्रतिवन्धकत्वे तदभावस्य मण्याद्यभाववत् प्रतिबन्धकाभावत्वेन कार्य्यकालवृत्तेरेव हेतुत्वात् अनुमितिकाले च तदसम्भवात्

आवश्यकत्वादिति भावः । जन्यसत्त्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितायाञ्च समवायिकारणतायां दण्डादेर्व्यभिचारेण प्रवेशासम्भवाद्यथासम्भवमित्युक्तम् । कारणता तदवच्छेदकत्वयोरुक्तविनिगमकत्वेन नियतत्वेऽपि सिद्ध्यभावसाहित्यपरामर्शत्वयोरेकविशिष्टस्यैव एकविशेष्यतावच्छेदकतापन्नस्यैव वाऽपरस्यावच्छेदकत्वं वाच्यम्, तत्र विनिगमनाविरहो दुर्व्वार इति तु तत्त्वम् । ननु सिद्ध्यभावस्यानुमितिहेतुत्वेऽनुमित्यां विना कदाप्यनुमितिर्नोपपद्येत मणिसमवधानोत्पत्तिकाले दाहानुत्पत्त्या प्रतिबन्धकाभावस्य कार्य्यकालसत्तायाः फलोपधानप्रयोजकत्वात्, अनुमितिकाले च सिद्ध्यभावासत्त्वादित्यगत्या तस्य कारणतावच्छेदकत्वमेव, न तु कारणत्वमिति शङ्कते "अथेति" ।

कार्य्योत्पत्तिक्षणावच्छेदेनापि कार्य्याधिकरणे नियतसत्त्वं यत्कारणताघटकं तत्कारणताश्रयस्यैव कार्य्योत्पत्तिक्षणसत्त्वं कार्य्योत्पत्तिप्रयोजकं, यथा मण्यभावादेः सिद्ध्यभावस्य च

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सा नोत्पद्येतेति चेत्? न, यस्य मण्याद्यभावादेः कार्य्यसमकालतया अन्वयव्यतिरेकित्वं तस्यैव तथात्वेन हेतुत्वं न तु सर्व्वस्य, गौरवात्। अन्यथा समवायिकारणस्य कार्य्यसहभूतस्यैव हेतुत्वात् कारणतामात्रस्य तथात्वप्रसक्तौ प्राभाकरा एव विजयेरन्निति।

प्रतिबन्धकाभावरूपत्वेऽपि नियतप्राक्सत्त्वमेव कारणताघटकं नतूक्तमपीति तस्य स्वप्राक्सत्त्वमात्रं फलोत्पत्तौ तन्त्रमिति नानुपपत्तिरिति समाधत्ते "यस्येति"। "अन्यथेति"। सहचारदर्शनमात्रेणैव प्रतिबन्धकाभावे कार्य्यसहभावेन हेतुतासिद्धौ इत्यर्थः। "प्राभाकरा इति"। सहवर्त्तिन एव कारणतावादिन इत्यादिः। यत्तु, अनुमितौ प्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धकान्तरकल्पने गौरवात् तत्सामग्रीदशायाम् अनुमित्यापत्तिवारणायानुमित्यन्यसिद्ध्यभावस्य कार्य्यकालवृत्तितया हेतुत्वमेव युक्तम् अनुमित्यभावस्य प्राक्सत्त्वमात्रेण हेतुत्वान्तरं कल्प्यताम् इति, तदसत्, सिषाधयिषानन्तर-जातसिद्धिद्वितीय-क्षणेऽनुमित्यनुत्पादप्रसङ्गात्, कार्य्यकालेऽनुमित्सानाशेन तदभावविशिष्टसिद्धिसत्त्वात्। प्रत्यक्षादिसिद्धिसत्त्वेऽसत्याञ्च तत्सामग्र्यां वह्निज्ञानान्तरं जायतामितीच्छाबलादनुमित्युत्पत्त्या अनुमित्यन्यसिद्धौ तादृशेच्छाया उत्तेजकत्वात् तादृशेच्छाबलात् प्रत्यक्षसामग्र्यनन्तरं प्रत्यक्षाद्युत्पादसमयेऽप्यनुमित्यापत्तेः, सिद्धावप्रामाण्यग्रहसत्त्वे प्रत्यक्षाद्युत्पादसमयेऽनु-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्राभाकरास्तु विनाप्यनुमित्सां क्वचित् परामर्शानुमितिप्रवाहस्याविरललग्नस्यानुभविकत्वात् कालभेदकल्पनायाञ्च मानाभावात् मानाभावाच्च पक्षता

मित्यापत्तेश्च इति। पक्षताया अनुमिति हेतुतामनङ्गीकुर्व्वतां गुरूणां मतमाह "प्राभाकरास्त्विति"।

अनुमित्सायोग्यताया उत्तेजकत्वे द्वित्वत्रित्वादिप्रकारकेच्छाबलात् अनुमितिद्वितीयक्षणोत्पन्नपरामर्शात् तृतीयक्षणेऽनुमित्यन्तरोत्पादस्य पक्षताहेतुतामतेऽप्युपपत्तेर्विनानुमित्सामिति। क्वचित्, प्रतिबन्धकान्तरासत्त्वस्थले। परामर्शानुमितिप्रवाहस्य, क्रमोत्पन्नपरामर्शानुमिति समूहस्य। अपलापनिराकरणाय समूहपर्य्यन्तानुसरणम्। पूर्व्वपूर्व्वानुमिति नाशे द्वितीयादिपरामर्शादनुमित्यन्तरोत्पत्तौ वाधकाभावादाह "अविरललग्नस्येति"। ननु तत्रागत्या एकैकक्षणविलम्बेनैवानुमितिः स्वीकार्य्या इत्यत आह "कालभेदेति"। मानाभावात् पक्षताया हेतुत्वस्यासिद्ध्या गत्यन्तरविरहस्यैवासिद्धेः इति भावः। नन्वेवं सिद्धसाधनस्यादूषणतया परार्थस्थले तदुद्भावनानुपपत्तिरित्यत आह "परार्थेति"। "अर्थान्तरेति"। सिद्धेऽर्थे आकाङ्क्षाविरहादिति भावः। न च पक्षताया अनुमित्यहेतुत्वेऽनुमित्यनन्तरं जातव्यक्तिरिव कथं नोत्पद्यते? तद्वारणाय तत्तद्व्यक्तौ तत्तत्प्रागभावव्यक्तीनां विशिष्यानन्तहेतुताकल्पने गौरवमिति वाच्यं, तत्तदनुमिति व्यक्तेः पूर्व्वं तन्नाशात् परतोवा, कदाचित् तत् समानविषयकानुमित्यन्तरोत्पादसमये तद्व्यक्त्यापत्तिवारणाय

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

नानुमितिहेतुः। परार्थानुमाने तु सिद्धसाधनमर्थान्तर-विधया दूषणमित्याहुः।

इत्यनुमानचिन्तामणिदीधितौ पक्षता निरूपणं समाप्तम्।

तत्र परामर्शव्यक्तीनां विशिष्यहेतुतायाा आवश्यकत्वात्, ततएव तद्व्यक्तीनां पुनरुत्पादवारणसम्भवात्। न च परामर्शानां तत्तद्-व्यक्तित्वेन तत्तदनुमितिव्यक्तिहेतुत्वेऽपि विनश्यदवस्थात्तदनुमित्य-व्यवहितपूर्व्वोत्पन्नपरामर्शात् पुनस्तदनुमितिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, एतन्मते कार्य्यासहवर्त्तिनः फलाजनकत्वात् अनुमितित्वावच्छिन्ना-भावहेतुतयाऽपि तादृशापत्तिवारणसम्भवात् तदनुरोधेन गुरूणां प्रत्यक्षादिसाधारणनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वासिद्धेः। अत्र केचित्, पक्षताया अनुमित्यहेतुत्वमते विनापि वह्न्यादिलिङ्गकवह्न्याद्यनु-मित्सां तादृशानुमित्युत्पत्त्या तादृशानुमितौ तादृशानुमित्साविरह-विशिष्टप्रत्यक्षादिसामग्र्यभावस्यकारणताधिक्यात् गौरवं, पक्षता-हेतुत्वमते तादृशानुमितेरिच्छानियततया तत्रेच्छाया लघीयस्या हेतुतयैवोपपत्तेः, पक्षतापि तत्रेच्छैवेत्याहुः।

इत्यनुमानचिन्तामणिदीधितिगादाधर्य्यां पक्षता निरूपणं समाप्तम्।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

परामर्शनिरूपणम् ।

अनुमानचिन्तामणिः ।

पक्षधर्म्मस्य व्याप्तिविशिष्टज्ञानमनुमितिहेतुः । ननु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारेण व्याप्तिस्मरणं ? पक्षधर्म्मताज्ञानं तथा, लाघवात् परामर्शहेतुत्वेनावश्यकत्वाच्च ।

दीधितिः ।

लक्षणोपोद्घातेन विशिष्टज्ञानस्य कारणत्वं व्यवस्थापयति "पक्षेत्यादि" ।

व्याप्तिस्मरणमिति । स्मरणत्वमविवक्षितमव्यापकत्वात् । लाघवात्, प्रथमोपस्थितत्वलाघवात् ।

गादाधरी विवृतिः ।

पक्षतां निरूप्य विशिष्टपरामर्शत्वेनहेतुता'ज्ञानद्वयकारणतावादिमीमांसकविप्रतिपत्तिं निरस्य मणिकारेण व्यवस्थापिता' तत्र सङ्गतिं दर्शयति "लक्षणोपोद्घातेनेति" ।

(१) विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नकारणताघटितानुमितिलक्षणोपपादकतयेत्यर्थः । विशिष्टज्ञानस्य, विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नस्य । कारणत्वं व्यवस्थापयति, अनुमितिकारणत्वे युक्तिमभिधातुं प्रतिजानीते । तादृशयुक्तेरनुमितिलक्षणघटककारणतानिष्ठविशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नत्वसाधकतया लक्षणोपपादकत्वं बोध्यम् । इदा-

---

(१) लक्षणोपोद्घातेनेत्यस्यार्थमाह विशिष्टेति ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

कल्पनालाघवमाह परामर्शेति। परामर्शहेतुत्ववादिनाप्यनुमितेः पूर्व्वं तादृशज्ञानमवश्यं मन्तव्यम्। तथाचातिरिक्तधर्म्मिणस्तत्रानन्यथासिद्धत्वनियतपूर्व्ववर्त्तित्वयोः कल्पनामपेक्ष्य उभयवादिसिद्धनियतपूर्व्ववर्त्तिनोऽनन्यथासिद्धत्वमात्रकल्पना लघीयसीति भावः।

नीमपि विशिष्टपरामर्शत्वस्यानुमितिकारणतावच्छेदकत्वे मीमांसकविप्रतिपत्त्यवतारणेनाप्रामाणिकत्वशङ्कया (१) तदुपपादकप्रमाणाकाङ्क्षासम्भवेन तदुपपादकत्वस्य लक्षणनिरूपितसङ्गतित्वम् (२)। मूले "पक्षधर्म्मस्येति"।

(३) हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन पक्षविशेषणतापन्नस्येत्यर्थः। व्याप्यविशेष्यकपरामर्शस्य संग्राह्यत्वे विशेषणतेत्यत्र विशेष्यताप्यन्तर्भाव्या। व्याप्तिविशिष्टज्ञानं व्याप्तिप्रकारकज्ञानम्। तथाच पक्षविशेषणतापन्नहेतुविषयकत्वावच्छेदेन व्याप्तिप्रकारकत्ववज्ज्ञानत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वलाभः, उद्देश्यतावच्छेदकविधेयभाव-

---

(१) "अवतारवशेनाप्रामाणिकत्वशङ्कया" इतिपाठोऽप्यत्रास्ति।

(२) पक्षतानिरूपितसङ्गतित्वमित्यपि पाठः क्वचिद्दृश्यते। तत्रायमाशयः, तादृशयुक्तेर्लक्षणोपपादकत्वमभिधानद्वारा। अभिधानञ्चाकाङ्क्षां विना न सम्भवति आकाङ्क्षा च परामर्शत्वधर्म्मिकानुमितिजनकतावच्छेदकत्वप्रहस्याप्रामाण्यशङ्कां विना न भवतीति तदनास्कन्दितसिद्धेराकाङ्क्षाविरोधितया तदभावस्याकाङ्क्षाप्रयोजकत्वात् परम्परयापक्षतानिरूपितसङ्गतित्वं तदुपपादकत्वस्येति। पक्षतालक्षणनिरूपितसङ्गतित्वमितिपाठे तु पक्षतालक्षणोभयनिरूपितसङ्गतित्वमित्यर्थो बोध्यव्यः।

(३) पक्षधर्म्मस्येत्यस्यार्थमाह हेतुतेति।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

महिम्ना तादृशहेतुविषयकत्वव्याप्तिप्रकारकत्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावलाभात् । पक्षतावच्छेदकतादृशज्ञानत्वांशे कारणत्वरूपसाध्यस्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतासिद्धिरप्युद्देश्या, अतो व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानत्वादिना विशिष्टपरामर्शस्याप्यनुमितिहेतुताया मीमांसकसम्मतत्वेऽपि न सिद्धसाधनावकाशः । व्याप्तिस्मरणमित्यत्र स्मृतित्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वाभिमानं निराकरोति "स्मरणत्वमिति" । अविवक्षितमिति" । हेतुतावच्छेदकत्वेनेत्यादिः । अविवक्षाबीजमाहाव्यापकत्वादिति" हेतुत्वाव्यापकत्वादित्यर्थः । व्याप्त्यनुभवस्यापि हेतुत्वादिति भावः । अवच्छेदकलाघवस्य नैयायिकमत एव सत्त्वात् कल्पनालाघवस्याग्रे वाच्यत्वाल्लाघवादिति ग्रन्थस्य तत्परत्वायोगात्तमन्यथा व्याचष्टे "लाघवादिति" । "प्रथमोपस्थितत्वेति" । ज्ञानद्वयस्य विशिष्टपरामर्शापेक्षया प्रथममुत्पन्नतया स्वप्रकाशवादिनां गुरूणां ज्ञानद्वयस्यैव ज्ञानद्वयोपस्थितिरूपतया तस्य प्रथमोपस्थितत्वमिति भावः । ननु परामर्शहेतुतया ज्ञानद्वयस्यावश्यकत्वमनुमितिहेतुताकल्पनेऽनुपयुक्तमित्याशङ्कां निराचिकीर्षुराह कल्पनालाघवमिति" । परामर्शहेतुत्वेनावश्यकत्वाच्चेतिमूले परामर्शहेतुत्वेनेत्यनन्तरं तवापीति पूरणीयमित्याशयेन तदर्थमाह "परामर्शहेतुत्वेति"। तादृशज्ञानं, व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्त्यादिज्ञानम् । "मन्तव्यमिति" । अन्यथा कारणविरहेण परामर्शस्यैवानुदयापत्तेरिति शेषः । यद्यपि धूमवान् पर्व्वत इति ज्ञानं विनापि धूमो वह्निव्याप्य इति ज्ञानेन पर्व्वतत्वरूपविशेषणज्ञानसहकृतेन वह्निव्याप्य धूमवान् पर्व्वत इति

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

विशिष्टवैशिष्ट्यबोधजननसम्भवात् परामर्शहेतुतया पक्षधर्म्मता-ज्ञानस्य नावश्यकता, तथापि, पर्व्वते धूमदर्शनात्मकोद्बोधकाद्धूमो वह्निव्याप्य इति स्मरणं ततः परामर्श इति क्रमस्यौत्सर्गिकतया इदानीं तादृशरीत्यैव परामर्शोत्पत्तिः सर्व्वत्रेत्यभिमानेन ज्ञानद्वयस्य परामर्शहेतुताया आवश्यकत्वं मूलकृताभिहितं, एतदभिमानेनैवा-नुमिति पूर्व्वं विशिष्टपरामर्शस्यासिद्धिः। परामर्शार्थं ज्ञानद्वयोप-गमे अनुमिति सामग्रीसत्त्वेन परामर्शोत्पत्त्यसम्भवादित्यभि-धायाग्रे परामर्शहेतुतायामवच्छेदकलाघवमप्रयोजकी करिष्यति। एतादृशाभिमानञ्च नैयायिकमतमालम्ब्य। अथ वह्निव्याप्यो धूम इत्यादिना निराकृत्यानुमिति पूर्व्वं विशिष्टपरामर्शसिद्धि-रुपपादनीया, तावता च परामर्शहेतुतया ज्ञानद्वयस्यावश्यक-त्वनिराकरणेऽपि वह्निव्याप्य-धूमवान् पर्व्वत इति परामर्शस्यैव व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानत्व-तत्प्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञान-त्वाक्रान्ततया तत्तद्रूपावच्छिन्नस्य नियतपूर्व्ववर्त्तिताया उभय-सिद्धत्वेन कल्पनालाघवमक्षुस्समेव। अतएव तदुत्तरं व्याप्यतावच्छे-दकानवगाहिशाब्दपरामर्शादनुमित्युत्पादाभिधानमेव दीधिति-कृता एतादृशकल्पनालाघवनिराकरणपरतया व्याख्यास्यते। केचित्तु" परामर्शहेतुतयेति मूलस्य (१) परामर्शस्यानुमिति हेतुतयापि व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नस्य न्यायमतसिद्धनियतपूर्व्ववर्त्तितावत्त्वादित्यर्थः (२)। परामर्शेन

(१) परामर्शहेतुत्वेनावश्यकत्वाच्चेति मूलाभिप्रायेणेदम्।

(२) नियतपूर्व्वभावत्वादित्यपि पुस्तकान्तरीयपाठः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

स्वार्थं (१) व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्त्यादिविषयकज्ञानान्तरमपेक्ष्यतां मा वा (२) परामर्श एव तादृशज्ञानात्मक इत्यतोपि परामर्शस्य नियतपूर्व्ववर्त्तितावादिनापि तत्तद्रूपावच्छिन्नस्य नियतपूर्व्ववर्त्तित्वमनुमतमेवेतिभाव इत्यप्याहुः, तदसत्, यत्र धूमत्वसामानाधिकरण्येन वह्निव्याप्यवगाहिविशिष्टपरामर्शस्तत्र व्यभिचारेण मीमांसकमतसिद्धकारणतावच्छेदकद्वयस्य विशिष्टपरामर्शत्वव्यापकत्वाभावात्, द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्यमात्रेण वह्न्यादिव्याप्तिज्ञानात्, द्रव्यत्वादिना च जलादेर्वह्निदवृत्तिताज्ञानादन्यथाख्यात्यापत्तिभयेन धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिप्रकारकज्ञानस्यैव तन्मते हेतुत्वादिति। न चैतत् समशीलदोषस्य व्याप्यतावच्छेदकानवगाहिशाब्दपरामर्शस्थले मणिकृतैव दास्यमानत्वान्न दोष इति वाच्यम्, एवं सत्येतद्ग्रन्थव्याख्यापत्तेऽपि मीमांसकमतसिद्धकारणतावच्छेदकद्वयस्य विशिष्टपरामर्शत्वव्यापकत्वमित्यभिमानस्यानुसरणीयतया तादृशज्ञानद्वयस्य विशिष्टपरामर्शहेतुत्वमित्यभिमानमूलकत्वमेव (३) सम्यक् (४)। केचित्तु" निश्चयत्वानिवेशप्रयुक्तलाघवानुरोधेन वह्निव्याप्यधूमवत्पर्व्वतवानित्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमेव नैयायिकमतेऽनुमितिकारणं, तत्र च धूमवान् पर्व्वत

---

(१) स्वोत्पत्त्यर्थमित्यर्थः।

(२) अपेक्ष्यतामिति शेषः।

(३) परामर्शहेतुत्वेनावश्यकत्वादिति मूलस्येति भावः।

(४) स्यादिति शेषः। तथाच परामर्शहेतुत्वेनावश्यकत्वादित्यनेन कारणतावच्छेदकद्वयस्य विशिष्टपरामर्शत्वव्यापकत्वमित्यभिमानस्य लाक्षणिकतया न सम्यक्त्वमित्याशयः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

इति ज्ञानस्य विशिषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया हेतुत्वम्। एतन्मुख्यविशेष्यकज्ञानस्यैव हेतुत्वे वह्निव्याप्यधूमवत् पर्व्वताभिन्नः पर्व्वत इत्याकारकज्ञानस्यैव हेतुत्वमित्यभिप्रायकतया परामर्श-हेतुत्वेनावश्यकत्वादिति मूलं वर्णयन्ति"। परे तु" मानसत्वव्याप्य-परामर्शत्वमते उपनीतभानात्मकपरामर्श एवानुमिति हेतुः, यो यत्र पूर्व्वमवगत इति नियमोप्यस्ति, तादृशनियमबलात् वह्नि-व्याप्यधूमवान् पर्व्वत इति ज्ञाने धूमवान् पर्व्वत इति ज्ञानस्यापि हेतुत्वमित्यभिप्रायकतया परामर्शहेतुत्वेनेत्यादिकं वर्णयन्ति, तदसत्, तादृशनियमवादिमते धूमवान् पर्व्वत इति ज्ञानस्य यदा कदाचिदपेक्षितत्वेऽप्यव्यवहितप्राक्काले ऽनपेक्षनात्। न च तादृश-नियमनिर्व्वाहाय तत्प्रकारकतद्विशेष्यकज्ञानस्य संस्कारद्वारा हेतुत्वं तादृशसंस्कारस्य वा हेतुत्वं कल्पनीयं, तत्प्रकारकोपनीतभाने तद्विषयकज्ञानस्य साक्षाद्धेतुत्वं कल्पनीयमिति गौरवं, तथाच लाघवात्तत्प्रकारकतद्विशेष्यकोपनीतभाने तत्प्रकारकज्ञानस्य साक्षा-देव हेतुत्वं तादृशनियमनिर्व्वाहाय कल्पयितुमुचितमिति वाच्यम्, तादृशनियमवादिमते यदा कदाचित् तत्प्रकारकतद्विशेष्यक-ज्ञानसत्तयैव तत्प्रकारकतद्विशेष्यकोपनीतभाननिर्व्वाह इत्यनुभव-मपलप्य लाघवानुसरणे गतं तादृशनियमेन, तत्प्रकारकोपनीतभाने तद्विषयकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वस्यौचित्यात्, तादृशनियमस्यापूर्व्व धर्म्मिकसंशयान्यथानुपपत्त्या दीधितिकृतादूषितत्वाच्चेति। कारण-तायाः स्वरूपसम्बन्धादिरूपत्वे कल्पनालाघवासम्भवादनन्यथासिद्ध-नियतपूर्व्ववर्त्तित्वं कारणत्वम् इत्यभिप्रायकतया कल्पनाला-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

एवं धूमो वह्निव्याप्यो धूमवांश्चायमिति ज्ञानद्वयादेवानुमितिरस्तु ? न चानुमितिं प्रति व्याप्यत्व-

---

ननु धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तेरालोकत्वेन च पक्षधर्म्मतायाग्रहेऽप्यनुमितिः स्यादित्यत आह "एवमिति"। यद्धर्म्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तेन रूपेण पक्ष-

---

घव मुपपादयितुं भावमाह "तथाचेति" (१)। अतिरिक्तधर्म्मिणः, ज्ञानद्वयानन्तरमुभयवाद्यसिद्धविशिष्टपरामर्शस्य कल्पनामित्यनेनान्वयः। तत्र, विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्ने। व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन सामान्यतो हेतुत्वे विभिन्नव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिपक्षधर्म्मताज्ञानाभ्यामनुमितिप्रसङ्ग इत्याशङ्कानुद्धारे मूलस्य न्यूनतेति तन्निराकरणपरतया एवमित्यादिमूलमुत्थापयति "नन्विति"।

अनुमितिः स्यादिति" तत्रापि ज्ञानद्वयघटितसामग्रीसत्त्वादिति भावः। एवञ्चैवमित्यादिमूलस्य धूमत्वाद्यवच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तत्प्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानञ्च मिलितमनुमित्युत्पादप्रयोजकसामग्री, नतूक्तं ज्ञानद्वयं तथेत्यर्थः। सामान्यरूपेण हेतुत्वे विशेषरूपेण सामग्रीप्रवेशो न सम्भवति कारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्तोमस्यैव सामग्रीत्वादित्याशङ्क्य विशेषरूपेण हेतुतामाह "यद्धर्म्मावच्छेदेनेति"। व्याप्तिज्ञानं यत्रानुमितौ हेतुस्तत्रेति,

---

(१) कल्पनालाघवं विदृणोति "तथाचेति" इत्यपि क्वाचित्कः पाठः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ज्ञानमेव हेतुर्लाघवादावश्यकत्वाच्चेति वाच्यं, तस्या-
नुमितेः पूर्व्वमसिद्धौ युगपदुपस्थित्यभावात्।

धर्म्मताज्ञानं हेतुरिति नातिप्रसङ्गः। "ज्ञानद्वयादिति"।
द्वित्वमविवक्षितम्। लाघवात्, अवच्छेदकलाघवात्।
आवश्यकत्वात्, व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानस्य

विद्यत इति वा, पूरणीयम्। द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्येन वह्न्यादिव्याप्तिज्ञानात् द्रव्यत्वादिना च जलादेर्ह्रदादिवृत्तिताज्ञानादन्यथाख्यात्यात्मकानुमित्यापत्तेर्वारणाय यद्धर्म्मप्रकारेणेत्युपेक्ष्य यद्धर्म्मावच्छेदेनेत्यभिहितम्। अन्यथाख्यातिमनङ्गीकुर्व्वतां द्रव्यत्वाद्यवच्छेदेन व्याप्तिज्ञानाप्रसिद्ध्या नोक्तापत्तिसम्भवः। द्वित्वस्य फलोपधायकतावच्छेदकत्वे उभयविषयकैकज्ञानादनुमित्यनिर्व्वाहः, सर्व्वत्र भेदाभेदसाधारणं कारणस्य मेलनमेव कार्य्योत्पत्तिप्रयोजकं न तु भेदनियतं तद्द्वित्वमपि क्वचित्तथेति, द्वित्वस्य तथात्वमसम्भवदुक्तिकञ्च, (१) इत्यभिसन्धाय ज्ञानद्वयादित्यत्र द्वयपदं व्याप्तिपक्षधर्म्मताज्ञानयोरभेदानपेक्षामात्रसूचकतया व्याचष्टे "ज्ञानद्वयादितीति"। कल्पनालाघवस्यावश्यकत्वादित्यनेन वाच्यतया पौनरुक्त्यं निराचिकीर्षुर्व्याचष्टे "लाघवादिति"। "अवच्छेदकलाघवादिति"। व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानत्वापेक्षया व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वरूपावच्छेदकस्य लघुशरीरत्वादिति

---

(१) व्यासज्यवृत्तिधर्म्मस्य कारणतानवच्छेदकत्वादिति भावः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

हेतुत्वे व्याप्तिज्ञानहेतुताया आवश्यकत्वात्। क्वचिदुपजीव्यत्वादिति पाठः। उपजीव्यत्वञ्च व्याप्तिज्ञानं विना यद्धर्म्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तत्प्रकारकपक्षधर्म्मता-

---

भावः। व्याप्तिज्ञानस्येति धर्म्मपरम्। हेतुत्वे, कारणतावच्छेदकत्वे। व्याप्तिज्ञानहेतुतायाः, व्याप्तिज्ञानत्वस्य कारणतावच्छेदकतायाः। "आवश्यकत्वादिति" उभयसिद्धत्वादित्यर्थः। तस्य तदन्तर्गतत्वादिति भावः। व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानादेर्व्याप्तिप्रकारकज्ञानानुपजीवकत्वात् क्वाचित्के उपजीव्यत्वादिति पाठे असङ्गतिरिति उपजीव्यपदं विशिष्टसत्तानिर्व्वाहकपरमित्याशयेन विशिष्टसत्तानिर्व्वाहकत्वमुपपादयति "उपजीव्यत्वञ्चेति"। असम्भवात्, सत्तानुपपत्तेः। विशिष्टसत्ताया विशेषणव्याप्तिज्ञानसत्त्वनियतत्वादिति भावः। एतावतापि कल्पनालाघवमित्यवधेयम्। ननु व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वे सिद्धेऽपि व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानत्वरूपपरामर्शत्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वासिद्धया नैयायिकानां नाभिमतसिद्धिरित्यत आशयं पूरयति "एवञ्चेति"। व्याप्तिज्ञाने, व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्ने। अतिप्रसङ्गभङ्गाय, पक्षधर्म्मताधीशून्यकाले अनुमितिवारणाय। व्याप्तिज्ञानकारणतायामेव पक्षधर्म्मताविषयकत्वमवच्छेदकं अन्यथानुपपत्त्या कल्प्यते। यद्यपि व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नहेतुतायां पक्षधर्म्मताविषयकत्वस्यावच्छेदकत्वोपगमे प्रथितमवच्छेदकलाघवादिना, तथाप्यतिप्रसङ्गानवतारदशायां व्याप्तिज्ञानत्वस्य लाघवात् प्रथमतोऽवच्छेद-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ज्ञानस्यासम्भवात्। एवञ्च सिद्धे व्याप्तिज्ञाने हेतावतिप्रसङ्गभङ्गाय पक्षधर्म्मताविषयकत्वमवच्छेदकं कल्प्यते लाघवात् न तु कारणान्तरं गौरवादिति भावः। सिद्धस्य व्याप्तिज्ञानस्य न पक्षधर्म्मताविषयकत्वमित्याशयेनाह "तस्येति"।

यद्वा व्याप्यत्वज्ञानं व्याप्यत्वप्रकारकं पक्षधर्म्म-

कत्वसिद्धिरुत्तरकालमवच्छेदकाभिव्वद्धिश्च निष्प्रत्यूहैवेति भावः। ननु पक्षधर्म्मताधीत्वेन कारणत्वान्तरकल्पनयाप्यतिप्रसङ्गभङ्गे नान्यथानुपपत्त्या अवच्छेदकाभिव्वद्धिकल्पनं कथमित्यत आह "लाघवादिति"। कारणतान्तरकल्पनापेक्षया लाघवादित्यर्थः। अनतिप्रसङ्गोपपादकत्वाविशेषेऽपि गौरवादेव न कारणत्वान्तरसिद्धिरित्याह "नत्विति"। व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नमनुमितेः पूर्व्वमुभयवादिसिद्धमेवेति तस्यानुमितेः पूर्व्वमसिद्धावित्यग्रिममूलासङ्गतिरतस्तदाशयं व्याचष्टे "सिद्धस्येति"। न पक्षधर्म्मताविषयकत्वमिति"। तथा च क्लृप्तहेतुतायां तदवृत्तेः पक्षधर्म्मताविषयकत्वस्यावच्छेदकत्वमग्रेऽपि कल्पयितुमशक्यमिति भावः। आशयमपूरयित्वापि व्याप्यत्वज्ञानमित्यादिमूलं व्याकरोति "यद्वेति"।

एतन्मतेऽपि लाघवादित्यस्यावच्छेदकलाघवादित्यर्थः। धूमत्वादौ व्याप्तेरनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वावगाहितया मीमांसकैः कारणतावच्छेदके निवेशनीयतया तन्मते अवच्छेद-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तान्ज्ञानमित्यर्थः । ननु विशिष्टज्ञानान्यथानुपपत्त्या ज्ञानद्वयस्यावश्यं वाच्यतया तस्यैव हेतुत्वं युक्तं तदिद-मुक्तमावश्यकत्वादिति, अत आह "उपजीव्यत्वादिति । विशिष्टज्ञानस्यान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पने विशिष्ट-ज्ञानस्योपजीव्यत्वादित्यर्थः । स्वसम्वेदनसिद्धमेव ज्ञान-द्वयम् आवश्यकत्वञ्च तस्योभयवादिसिद्धत्वमित्याशये-नाह "तस्येति" ।

कगौरवादिति भावः । अवच्छेदकगौरवेऽपि मीमांसकमते दर्शितकल्पनालाघवमक्षुण्णमितिशङ्कायामुपजीव्यत्वादितिमूलमव--तारयति "नन्विति" । विशिष्टज्ञानान्यथानुपपत्त्येति" । तथाच ज्ञानद्वयकल्पकतया विशिष्टज्ञानमप्यनुमितेः पूर्व्वं मीमांसकमत-सिद्धमिति न नैयायिकमते कल्पना गौरवमिति भावः । ननु मूलकृता अनुमिति पूर्व्वं विशिष्टज्ञानस्यासिद्धिमुद्भाव्य यदवच्छेद-कलाघवमप्रयोजकीकृतं तन्न सङ्गच्छते विशिष्टपरामर्शासिद्धौ कल्पकविरहेण ज्ञानद्वयस्याप्यसिद्धिप्रसङ्गादतस्तदाशयं प्रकाशयति "स्वेति" । स्वात्मकं यत् सम्वेदनं प्रत्यक्षं (१) तत्सिद्धमित्यर्थं, तथाच न तत्कल्पकतया विशिष्टपरामर्शस्य तदभ्युपगतत्वमिति भावः । नन्वेवं तेषां ज्ञानद्वयस्यावश्यकत्वाभिधानविरोधः ? विशिष्टज्ञाना-न्यथानुपपत्त्या अवश्यकल्पनीयत्वस्यैवावश्यकत्वपदार्थत्वादित्यत

(१) प्रत्यक्षमिति पाठः क्वचिद्दृश्यते ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अथ यथा तत्ताविशिष्टस्मरणे सतीन्द्रियसन्निकृष्टे स एवायमित्यभेदप्रत्ययो भवति तथेन्द्रियसन्निकृष्टे धूमे वह्निव्याप्यधूमस्मरणे धूमत्वसाधारणधर्म्मदर्शनात् व्याप्योऽयमित्यभेदप्रत्ययः स्यात् सामग्र्यावृत्तत्वादिति स एवानुमितिहेतुरिति चेन्न, प्रत्यक्षसामग्रीतोऽनुमितिसामग्र्याबलवत्त्वादऽनुमितिरेवोत्पद्यते न तु व्याप्याभेदप्रत्यक्षम्, (१) अन्यथा तत्रापि परामर्शानन्तरं तदनुव्यवसायो वा भवेन्नत्वनुमितिरेव ।

असिद्धिं परिजिहीर्षुराशङ्कते "अथेति"। अयं, पक्षवृत्तिः । हेतुरिति" लाघवादिति शेषः । "अनुमिति-

---

आहावश्यकत्वञ्चेति"। "उभयवादिसिद्धत्वमिति"। तथाच नोक्तरूपमावश्यकत्वमिति न तदभिधानविरोध इति भावः। अथ यथेत्यादिना मूलकृतो विशिष्टपरामर्शसामग्रीप्रदर्शनस्य प्रकृतोपयोगितां दर्शयति "असिद्धिमिति" ।

मीमांसकोद्भावितां विशिष्टपरामर्शस्यासिद्धिमित्यर्थः। व्याप्योयमित्यभेदप्रत्ययस्य विशिष्टपरामर्शत्वं स्फुटीचिकीर्षुरयमित्यस्यार्थं व्याचक्षाणःपक्षवृत्तितावगाहितां स्पष्टयति "अयमिति"। स एवानुमितिहेतुरित्यत्र न्यूनताभङ्गाय हेतुं पूरयति "लाघवादितीति"। संस्कारसाधारणेन सविषयकत्वेनोपनायकतामते व्याप्त्युप-

---

(१) व्याप्याभेदप्रत्यय इति मथुरानाथ सम्मतपाठोऽप्यत्रास्ति ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अथ वह्निव्याप्यो धूम इति स्मरतः पर्व्वतीयधूमेन्द्रियसन्निकर्षेण प्रथमत एव व्याप्तिधूमत्वयोर्वैशिष्ट्यं

सामग्र्या इति"। स्मृतिहेतुतावादिनां नव्यानां नये दूषणमिदं, न तु संस्कारकारणतावादिनां प्राचामिति। "अथेत्यादि"।

अत्र यत्र प्रथमं पक्षाग्रहे गृहीतधूमे स्मृतव्याप्तिवैशिष्ट्यभानमनन्तरञ्च गृहीते पक्षे तादृशविशिष्ट-

---

नये तत्स्मरणपर्य्यन्तस्यानपेक्षिततया न विशिष्टपरामर्शपूर्व्वमनुमितिसामग्रीनैयत्यं संस्कारस्यानुमितावहेतुत्वादितिज्ञानलेनोपनायकत्ववादिनयेऽनुमितिसामग्रीनिबन्धनपरामर्शासम्भवरूपदूषणं सङ्गमयति "स्मृतीति"। स्मृतिहेतुतावादिनां, संस्कारस्यानुपनायकतया उपनयानुरोधेन स्मृतिं कल्पयताम् (१)।

यत्र पक्षीयधूमदर्शनात् प्रागेव उद्बोधकान्तराद्व्याप्तिस्मरणं तत्र तदुत्तरं पक्षधर्म्मताग्रहस्यैव विशिष्टपरामर्शरूपता मूलकृतोक्ता, तत्र न्यूनताभङ्गाय पक्षधर्म्मत्वाविषयकपक्षीयहेतुदर्शनोद्बोधितव्याप्तिस्मृतिस्थलेऽपि विशिष्टपरामर्शमुपपादयति "अत्रेति"।

तत्रेत्यपि द्रष्टव्यमित्यन्वयः। प्रथमं पक्षग्रहे पक्षधर्म्मताग्रहोत्पत्त्या विशिष्टपरामर्शपूर्व्वमनुमितिसामग्री सम्भवतीति पक्षाग्रह इत्युक्तम्।

---

(१) तद्धेतुतया कल्पयतामित्यपि क्वचित् कः पाठः। उपनयहेतुतया कल्पयतामिति तदर्थः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

यत्र भासते विशेषणज्ञानस्य पूर्व्वं वृत्तत्वात् तत्र यत्र वाप्तवाक्याद्वह्निव्याप्यवानयमितिज्ञानं तत्रोभयत्रापि

धीस्तत्रेत्यपि द्रष्टव्यम्। प्रथमत इति विशिष्टज्ञानात् पूर्व्वमनुमितिसामग्रीविरहदर्शनाय। एवञ्च सिद्धे पूर्व्व-वर्त्तिनि विशिष्टज्ञाने तत्त्वेन हेतुत्वं गुरुधर्म्मद्वयावच्छे-देनानन्यथासिद्धत्वकल्पनामपेक्ष्य लघ्वेकरूपावच्छेदेन

सामान्य लक्षणानुपगमे व्याप्तिस्मरणस्य पक्षीयधूमाविषयक-तया विशेषणतावच्छेदकविशिष्टविशेषणज्ञानविरहेण विशेषणता-वच्छेदकविशिष्टधूमवैशिष्ट्यज्ञानं पक्षे न सम्भवतीति अन्तरास्मृत-व्याप्तेः पक्षीयधूमे विशिष्टज्ञानस्वीकारः। पक्षविशेष्यकेऽपि परामर्शे पक्षग्रहस्य पक्षतावच्छेदकरूपविशेषणविषयकतया, विशिष्टविशे-ष्यकज्ञाने विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकधीहेतुत्वे तत्त्वेन वा, उप-योगात् गृहीतेपक्ष इत्युक्तम्। तादृशविशिष्टधीरिति" तादृशस्य व्याप्तिविशिष्टस्य हेतोर्विशिष्टधीरित्यर्थः। मूले प्रथमत इत्यनन्तरं पक्षधर्म्मतया भासमान इति पूरणीयम्। ननु उक्तरीत्या जायमा-नस्य विशिष्टपरामर्शस्य व्याप्तिस्मरणपक्षधर्म्मताज्ञानापेक्षया प्राथम्या भावात् प्रथमत एवेत्युक्तमसङ्गतमत आह "प्रथमत इतीति"। विशिष्टज्ञानात् पूर्व्वमिति"। तथाच प्रथमत एवेत्यस्यानुमिति सामग्र्यामसम्पन्नायामेवेत्यर्थ इति भावः। नन्वेवं क्वचिद्विशिष्ट-परामर्शसिद्धावपि विशिष्टपरामर्शत्वरूपावच्छेदकस्य लघुत्वेऽपि च

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

लाघवात् पक्षधर्म्मव्याप्यत्वज्ञानस्य हेतुत्वकल्पना-दन्यत्रापि तथेति चेन्न, इन्द्रियासन्निकृष्टेऽतीन्द्रिये च

नियमानन्यथासिद्धत्वकल्पनाया एव न्याय्यत्वात्, गृह्यमाणव्याप्त्यवच्छेदकताक-धर्म्म-प्रकारकपक्षधर्म्मता-ज्ञानत्वेन पक्षधर्म्मताग्रहप्रकारीभवद्धर्म्मावच्छिन्नव्याप्ति-

---

तेन रूपेण हेतुतामते तद्रूपावच्छिन्नस्य नियमकल्पनाया आधिक्येन गौरवं दुर्व्वारमेवेत्यत आह "एवञ्चेति"। "गुरुधर्म्मद्वयावच्छेदे-नेति"। यद्यपि व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वापेक्षया धूमत्वाद्यंशे अवच्छेदकत्वावगाहिव्याप्तिनिश्चयत्वस्य गुरुत्वेऽपि धूमत्वादिप्रका-रकपक्षधर्म्मताज्ञानत्वस्यातथात्वाद्धर्म्मद्वयस्य गौरवाभिधानमसङ्ग-तम्, तथापि गुरुधर्म्मद्वयेत्यस्य गुरुधर्म्मघटितद्वयेत्यर्थकत्वान्न दोषः।

"न्याय्यत्वादिति"। न्यायमते कल्पनीयस्य द्वित्वं परमते कल्पना-धर्म्मिणो द्वित्वमिति कल्पनासाम्येऽपि न्यायमते अवच्छेदकलाघवा-दिति भावः। परमते एकमेव ज्ञानं कारणमन्यदवच्छेदकमिति न धर्म्मद्वयावच्छेदेन कारणताकल्पनमिति शङ्कां निराकरोति "गृह्यमाणेति"। गृह्यमाणव्याप्यवच्छेदकताकत्वञ्च वर्त्तमानव्याप्य-वच्छेदकत्वग्रहविषयत्वम्। पक्षधर्म्मताग्रहप्रकारीभवदितिविद्यमा-नपक्षधर्म्मताग्रहप्रकारार्थकम्। "अतिगौरवादिति"। तत्तत्काल-विद्यमानत्वप्रवेशेन कालभेदेनानन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्गादिति भावः। ननु कारणतावच्छेदकविशिष्टकारणस्य प्राक्सत्तायाः प्रकृते फलोपधानप्रयोजकत्वोपगमे विद्यमानत्वनिवेशं विनाप्यतिप्रसङ्गः

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

लिङ्गे प्रत्यक्षविशिष्टज्ञानसामग्रीविरहात्, तेन विना अनुमित्यनुत्पादापत्तेः, अस्मदुक्तसामग्र्याश्च तत्रापि

ज्ञानत्वेन वा एकरूपेण कारणत्वे चातिगौरवात्, विनिगमकाभावाच्च। तत्रापि च नियतपूर्व्व-

---

शक्यवारणः। न चैवमपि समानप्रकारकपुरुषान्तरीयव्याप्तिज्ञानकालीनपक्षधर्म्मताज्ञानादितोऽनुमित्यापत्तिवारणाय तत्तत्पुरुषीयानुमितिजनकतायां तत्तत्पुरुषीयज्ञानमेवावच्छेदकं वाच्यमिति पुरुषभेदेन कारणताभेदो दुर्व्वार एवेति वाच्यम्, स्वसामानाधिकरण्य स्वविषयधर्म्मप्रकारकत्वोभयसम्बन्धेन व्याप्यवच्छेदकताग्रहविशिष्टपक्षधर्म्मताज्ञानत्वेन, स्वसामानाधिकरण्य स्वप्रकारधर्म्मविषयकत्वोभयसम्बन्धेन पक्षधर्म्मताग्रहविशिष्टव्याप्यवच्छेदकत्वग्रहत्वेन वा, हेतुत्वोपगमे व्यधिकरणज्ञानद्वयादनुमिति वारणस्य तत्तत्पुरुषीयत्वनिवेशमन्तरेणैव सम्भवादित्यत आह "विनिगमकाभावाच्चेति"। दर्शितरूपयोरेकतरस्य हेतुतावच्छेदकत्व इत्यादिः। तथाच विनिगमनाविरहाद्धर्म्मद्वयावच्छेदेनानन्यथासिद्धत्वकल्पनमावश्यकमेवेति भावः। वह्निव्याप्यवानयमितिशाब्दपरामर्शस्थले व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्म्मतादिग्रहविरहेण परमतेऽनुमित्यनुत्पादान्नानुमितिपूर्व्वं विशिष्टपरामर्शस्योभयवादिसिद्धतास्थलमितिव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिपक्षधर्म्मताग्रहस्यानुमितिनियतपूर्व्ववर्त्तितायाः कथितोभयसिद्धत्वासम्भवप्रदर्शनपरतया यत्र वेत्यादिमूलं सङ्गमयति "तत्रापि चेति"। तत्र, मीमांसकस्य। मूले तेन

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सत्त्वात्। न चानुमानादिना तत्र परामर्शः, अनवस्थानात्।

वर्त्तित्वं कल्प्यमित्याह "यत्र वेति"। "तेन विनेति"। तथाच व्यभिचारात् कारणत्वं वाधितमिति भावः। स्वतो व्यभिचारं निरस्यति "अस्मदुक्तेति"। "अनवस्थानादिति"। न च धूमान्तरसन्निकर्षे तत्तद्व्यक्ति-वृत्तिधूमत्वं वह्निव्याप्तिव्याप्यमितिलिङ्गविशेष्यकपरा-

---

विनेति"। विशिष्टपरामर्शाभावेनेत्यर्थः। विशिष्टपरामर्शशून्यकालेऽनुमित्यनुत्पादापत्तिर्विशिष्टपरामर्शहेतुतायां किं विधया वाधिकेत्याकाङ्क्षायामाह दीधितौ "तथाचेति"। अनुमित्यनुत्पादापत्तौ चेत्यर्थः। "व्यभिचारादिति"। अनुमित्यनुत्पादापत्तिकथनादर्थतोऽनुमित्युत्पादलाभेन मूलग्रन्थाद्व्यतिरेकव्यभिचारलाभः। स्वमतसिद्धानुमिति सामग्रीसत्त्वकथनप्रयोजनं स्फुटयति "स्वत इति"। स्वतः, स्वमते। यदा चातीन्द्रियादिहेतुके शब्दादिजन्यज्ञानद्वयघटितसामग्र्यपि नास्ति, तदानुमितिर्न केनाप्यनुमन्यते इति न मीमांसकमते व्यभिचारावकाश इत्यवधेयम्। मूले "अनवस्थानादिति"। अनुमित्यात्मकपरामर्शार्थमपि प्रत्यक्षसामग्रीविरहेणानुमानादेव परामर्शान्तरस्याभ्युपगन्तव्यत्वादिति भावः। पक्षतद्वृत्तिहेतोरसन्निकर्षेऽपि तद्वृत्तिधूमो वह्निव्याप्य इति व्याप्तिसाध्यकानुमित्यात्मकविशिष्टपरामर्शं प्रत्यक्षात्मकपरामर्शादुपपाद्य अनवस्था-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अथ यथा स देवदत्तो गौरो न वा परमाणुगुरुत्वाधिकरणं (१) न वेति संशयो वहिरस्वातन्त्र्येणापि

मर्शाद्यप्यनुमितिसम्भवः, धूममात्रासन्निकर्षेऽपि तत्र वह्न्यनुमानात् तद्व्यक्तिवृत्तित्वधूमत्वत्ववैशिष्ट्यग्राहकविरहाच्च ।

परीहारशङ्कां निरस्यति दीधितौ "न चेति"। विशेष्यसन्निकर्षविरहेण पक्षीयधूमरूपपक्षविशेष्यकव्याप्तिव्याप्यवत्तापरामर्शासम्भवाद्व्याप्यविशेष्यकपरामर्शानुधावनम्। "धूममात्रासन्निकर्षेऽपीति"। तथाच तदानीं धूमत्वासन्निकर्षेण तद्विशेष्यकोक्तपरामर्शस्याप्यसम्भव इति भावः। विशेष्यसन्निकर्षवद्विशेषणसन्निकर्षोऽपि विशिष्टप्रत्यक्षे हेतुरित्याशयेन धूमान्तरसन्निकर्षस्थलेऽपि पर्व्वतीयधूमरूपविशेषणसन्निकर्षविरहेण धूमत्वे तद्वृत्तित्वावगाहिदर्शितपरामर्शासम्भवमाह "तद्व्यक्तीति"। यद्यपि विशेषणसन्निकर्षस्य प्रत्यक्षहेतुत्वेऽपि पक्षीयधूमादिसन्निकर्षस्थलेऽपि साध्यासन्निकर्षे ज्ञानप्रत्यासत्तिं विना विशिष्टपरामर्शासम्भवादसन्निकृष्टहेतुकस्थलानुधावनमफलं ज्ञानप्रत्यासत्तिसत्त्वे च तत्रापि विशिष्टपरामर्शसम्भवस्तथापि चाक्षुषादिज्ञाने उपनीतस्य भानोपगमे मनोभिन्नप्रमाणासहकारित्वघटितापादककवक्ष्यमाणप्रमाणान्तरतापत्तेः प्रत्यक्षप्रमासामग्रीविरहकालीनप्रमोत्पादकत्वापादकक-प्रत्यक्षवि-

---

(१) परमाणूरूपाधिकरणमिति पाठोप्यत्रास्ति ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मनसा कोटिस्मरणविशेषादर्शनादिसहकारिवशाज्ज-न्यते, यथावा निद्रासहकारिणा बाह्यस्वप्नानुभवस्तथे-हापि ज्ञानान्तरोपनीतविशेष्ये व्याप्तिस्मरणसहकृतेन मनसा परामर्शो जन्यते, तदनन्तरमनुमितिदर्शना-दिति चेन्न, व्याप्तिस्मरणादेः प्रमाणान्तरतापत्तेः।

तदेव हि प्रमाणान्तरं यदसाधारणं सहकार्य्यासाद्य मनो बहिर्गोचरप्रमां जनयति, यथेन्द्रियादि (१)।

---

* असाधारणमिति शरीरादिव्युदासाय। आलोका-दिवारणाय प्रमाणान्तरासहकारीति वाच्यम्। तदपि

जातीयप्रमोपधायकतापत्तेश्चानवकाशात् यत्र मानसान्योपनीत-भानासम्भवस्तादृशस्थलानुधावनमित्यवधेयम्।

मूले "यदसाधारणमिति"। मनसा बहिर्गोचरप्रमाजनने यदसाधारणं सहकारि भवतीत्यर्थः। तेन बहिर्गोचरप्रमाया-मसाधारणकारणत्वमापदकमिति फलितम्। सुखादिगोचरप्रमा-जनके सुखादिनिष्ठमनःसन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय "बहि-र्गोचरेति"। बहिष्ट्वञ्चलौकिकमानसाविषयत्वम्। स्मृतिजनक-

---

(१) तेजस्त्वादिना साङ्कर्य्यात् इन्द्रियत्वं न जातिः, अपि तु शब्देतरोद्भूत-विशेषगुणानाश्रयत्वेसति ज्ञानकारण मनःसंयोगाश्रयत्वमेवेतदित्यवधेयम्।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्रमाणान्तरं भवत्येव प्रत्यक्षादिप्रमाकरणत्वेन विभागान्न तद्व्याघात इत्यपि कश्चित्। यद्वा असाधारणस-

---

संस्कारादौ व्यभिचारवारणायानुभवार्थकं प्रमापदम्। असाधारणपदप्रयोजनमाह "दीधितावसाधारणमितीति"। *

शरीरादीत्यादिपदात् आत्ममनोयोगादिपरिग्रहः। शरीरादेर्वह्निगोचरप्रमाजनकत्वेऽपि जन्यज्ञानसामान्यं प्रत्येव तेषां हेतुतया तादृशप्रमां प्रत्यसाधारणकारणत्वविरहादिति भावः। अत्र तादृशप्रमाऽसाधारणकारणत्वं यदि स्मरणावृत्तितादृशप्रमावृत्तिकार्य्यतानिरूपकत्वं तदा स्मृतिजनकसंस्कारादिवारकप्रमात्वनिवेशवैफल्यं, विशिष्टवैशिष्ट्यानुभवत्वावच्छिन्नहेतुभूतविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानादौ व्यभिचारश्च। अतएव जन्यज्ञानत्वानवच्छिन्नतादृशप्रमावृत्तिकार्य्यतानिरूपकत्वं तदित्यपि निरस्तम्। यदिचानुभवत्वव्यापकजातिघटितधर्म्मावच्छिन्नकार्य्यत्वानिरूपकत्वे सति तादृशप्रमाजनकत्वं तत्, तदाऽनुभवत्वस्याप्यनुभवत्वव्यापकतया तदवच्छिन्नजनकविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञाने व्यभिचारवारणसम्भवेऽपि जन्यसत्त्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन हेतौ चक्षुरादावापादकासत्त्वेन इन्द्रियादिवदिति दृष्टान्तासङ्गतिः। रूपावृत्तित्वेन सत्त्वान्यत्वेन वा तादृशजातिं विशिष्यैतद्दोषोद्धारेऽपि व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यानुभवत्वावच्छिन्नं प्रति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया व्याप्तिस्मरणादेर्हेतुतायाः सर्व्वमतसिद्धतया तत्रापादकासिद्धिर्दुर्व्वारैवेति अनुभवत्वव्याप्यजातिघटितधर्म्मावच्छिन्ना या तादृशप्रमावृत्ति-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

समवहितं, तथाच यज्जातीयप्रमाया मनोन्यकरणेना समवहितं सत् यद्बहिर्विषयकप्रमोत्पादकं, यज्जा-

---

कार्य्यता तन्निरूपकत्वमेव तादृशप्रमाऽसाधारणकारणत्वं वाच्यम् । अनुभवत्वव्याप्यत्वञ्च अनुभववृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं, तच्च ज्ञानत्वादेरिवानुभवत्वादेरपि व्यवृत्तमतो न विशेषणतावच्छेदक-प्रकारकज्ञाने व्यभिचारः । एवं तादृशधर्म्मस्य स्मृतित्वेऽप्यक्षततया तदवच्छिन्नहेतूभूतसंस्कारादौ व्यभिचारवारणाय प्रमात्वनिवेशस्या-प्यावश्यकता । व्याप्तिस्मरणादेर्विशिष्टवैशिष्ट्यानुभवत्वावच्छिन्नजन-कत्वेऽपि नैयायिकैः सन्निकर्षविधया अलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तस्य कारणतान्तरोपगमान्न तत्रापादकासिद्धिः, तन्निरूपि-तताया अलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नकार्य्यताया एवानुभवत्वव्याप्य-जातिघटितधर्म्मावच्छिन्नत्वात्तामादायैवापादकसत्तायास्तत्रोपपा-दनीयत्वात् । अलौकिकप्रत्यक्षत्वस्योपाधितया तदवच्छिन्नजन्य-ताया जात्यवच्छिन्नत्वविरहादापादकासिद्धिः स्यादतो जाति-घटितेत्युक्तम् । तादृशजातावच्छेदकतापर्य्याप्त्यनिवेशस्फोरकमेवात्र घटितपदं न तु विवक्षितार्थकमित्यवधेयम् । आलोकादेरपि अनुभवत्व-व्याप्यचाक्षुषत्वादि-जातिघटित-धर्म्मावच्छिन्नजनकतया निर्व्वाच्यप्रमाणान्तरत्वरूपापाद्यविरहेण च व्यभिचार इति तद्वार-णायापादककोटौ विशेषणान्तरं पूरयति "आलोकादीति" । आदिना सन्निकर्षादिपरिग्रहः । "प्रमाणान्तरासहकारित्व-मिति" । मनोभिन्नप्रमाणासहकारित्वमित्यर्थः । स्वभिन्नतज्जन्य-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तीयप्रमासामग्रीविरहे वा यत्प्रमोत्पादकं, तद्विजातीयप्रमाहेतुरित्येव व्याप्तिस्ततः सिद्धायां विलक्षण-

---

जनकत्वमेव तत्सहकारिता पदार्थ इति चक्षुरादेः स्वात्मकप्रमाणजन्यजनकत्वसत्त्वेऽपि न दृष्टान्तासिद्धिः। न च चक्षुरादेः स्वभिन्नचक्षुरादिव्यक्त्यन्तरजन्यतावच्छेदकचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्न-जनकत्वसत्त्वात् स्वभिन्नत्वविशेषणदानेप्यनिस्तार इति वाच्यं, स्वभिन्नत्वरूपप्रमाणविशेषणं परित्यज्य प्रमाणजन्यतायां स्वानिरूपितत्वस्य विशेषणतयैव तद्दोषानवकाशात्। उपनायकज्ञानस्य मनोरूपप्रमाणसहकारितया आपादकासिद्धिरतो "मनोभिन्नेति"। अथ सहकारित्वमत्र न तज्जन्यजनकत्वं, तथासति चक्षुरादेरपि त्वगादिजन्यचक्षुस्त्वगाद्युभयवृत्तिद्वित्वादिजनकतया दृष्टान्तासिद्धेः,। नापि तज्जन्यज्ञानजनकत्वं, चक्षुरादेरपि इन्द्रियत्वेन त्वगादिजन्य प्रत्यक्षादिस्वरूपयोग्यतया तद्दोषतादवस्थ्यात्। फलोपहितजनकत्वादीनां तद्गर्भनिवेशनेनैतद्दोषोद्धारेऽपि शरीरादेरपि निरुक्तप्रमाणान्तरसहकारित्वसत्त्वेन तद्वारकमूलोक्तासाधारणपदवैयर्थ्यमतस्तज्जन्यतावच्छेदक-जातिघटितधर्म्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपकत्वमेव तत्सहकारित्वं वाच्यम्। तथाच मनोभिन्नत्वरूपप्रमाणविशेषणवैयर्थ्यम्, उपनायकज्ञानजन्यताया मनोजन्यतावच्छेदकमानसत्वघटितधर्म्मानवच्छिन्नत्वात्, नैयायिकैर्बहिरिन्द्रियजन्योपनीतभानसाधारणालौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव उपनायकज्ञानहेतुत्वोपगमात्। न च प्रत्यक्षत्वजातिरपि मनोजन्यतावच्छेदिका प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्रमायां विलक्षणे च तत्करणे कल्पनीये आवश्यकत्वात् वाधकाभावाच्च तस्यैव तथात्वं पर्य्यवस्यतीति ।

प्रति इन्द्रियत्वेन सामान्यकारणतासत्त्वादिति वाच्यं, तादृशसामान्यकार्य्यकारणभावस्य प्रामाणिकत्वे (१) मनोभिन्नत्वविशेषणोपादानेऽपि तथाविधचक्षुरादिप्रमाणजन्यतावच्छेदकप्रत्यक्षत्वमादायैतद्दोषप्रसङ्ग इति निरुक्तसहकारिताघटकजातौ प्रत्यक्षनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिवेशनस्यावश्यकतया मनोभिन्नत्वानिवेशेऽप्युक्तदोषाभावात् । नच न देयमेव मनोभिन्नत्वरूपं प्रमाणविशेषणं दीधितिस्थान्तरपदस्य स्वभिन्नपरतयैव सार्थकत्वादिति वाच्यं, मनोभिन्नत्वानुपादाने मनःसहकारिसुखादिमनःसन्निकर्षे व्यभिचाराप्रसक्तेः मूलस्थवह्निःपदवैयर्थ्यापत्तेरिति मेवम्, उपनायकज्ञानस्य जन्यतावच्छेदकं मानसत्वमेव वहिरिन्द्रियजन्यज्ञाने उपनीतस्य विशेषणतया तत्र विशेषणज्ञानविधयैवोपनायकज्ञानस्य हेतुत्वात्तत्साधारणधर्म्मस्य तज्जन्यतानवच्छेदकत्वेऽपि क्षतिविरहात्, तथाच निरुक्तमनःसहकारित्वमुपनायकज्ञानस्याक्षतमेवेति मनोभिन्नत्वरूपप्रमाणविशेषणमावश्यकम्, अथवा मनोभिन्नत्वेन न प्रमाणं विशेषणीयमपि तु इन्द्रियत्वावच्छिन्ननिरूपिततज्जन्यतामादायोक्तदोषस्य वारणाय निरुक्तजातिविशेषणं परित्यज्य प्रमाणजन्यतायां मनोऽनिरूपितत्वमेव निवेश्यं, तावतैव वह्निः-

---

(१) प्रमापकत्वे इत्यपि क्वाचित्कः पाठः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

पदसार्थक्यादिति आलोकादिसहकारितया चक्षुरादावसिद्धिरतः "प्रमाणेति"। प्रमाणत्वञ्चात्रानुभववृत्तिजातिपर्य्याप्तकार्य्यतावच्छेदकताकत्वम्। चक्षुरादेश्चक्षुष्ट्वादिना शुद्धचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्येव सामान्यतोहेतुतासत्त्वात्तत्वेदमक्षतमेवेति आलोकस्य च भावचाक्षुषत्वं द्रव्यचाक्षुषत्वादिकं वा जन्यतावच्छेदकं, चक्षुः संयोगादिरूपविषयेन्द्रियसन्निकर्षस्यापि द्रव्यचाक्षुषत्वादिकमेव तथा, न तु शुद्धचाक्षुषत्वादिकमिति न तत्सहकारितामादाय चक्षुरादावसिद्धिः। न चैवमपि चक्षुर्मनोयोगादिजन्यतावच्छेदककोटौ विषयादिनिवेशे प्रयोजनविरहेण शुद्धचाक्षुषत्वादिकमेव तज्जन्यतावच्छेदकमुपेयते एवञ्च तेषामपि निरुक्तप्रमाणत्वशालित्वेन तत्सहकारितामादाय इन्द्रियेष्वसिद्धिरिति वाच्यं, संयोगान्यत्वस्यापि प्रमाणत्वशरीरेऽन्तर्भावनीयत्वात्। न चोक्तप्रमाणान्तरासहकारित्वनिवेशेऽपि उद्भूतरूपे व्यभिचारस्तस्य मूर्त्तप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव जनकतया चक्षुरादिजन्यतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यताकत्वरूपतत्सहकारित्वाभावादिति वाच्यम्, मीमांसकैर्वायोः प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमेन मूर्त्तचाक्षुषत्वस्यैव तज्जन्यतावच्छेदकत्वोपगमे तस्य चक्षुःसहकारितायाः अक्षतत्वात्। एवं महत्त्वस्यापि द्रव्यचाक्षुषत्वमेव जन्यतावच्छेदकं न तु द्रव्यप्रत्यक्षत्वमतो न व्यभिचारः। त्रुटेरस्पार्शनत्वोपपत्तये द्रव्यस्पार्शनं प्रति त्रुटिमहत्त्वव्यावृत्तविजातीयमहत्त्वत्वेन हेतुत्वान्तरस्यावश्यकतया चाक्षुषत्वस्य महत्त्वजन्यतावच्छेदकत्वेऽपि न परमाणुद्व्यणुकस्पार्शनापत्तिः, विषयस्य च हेतुत्वमप्रामाणिकमेवेति न तत्रव्यभिचारः। अथ

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

व्याप्तिस्मरणस्यापि योग्यताज्ञानविधया शब्दप्रमाणसहकारितया तत्रापादकासिद्धिरिति चेन्न, सहकारिताशरीरे चरमजन्यतायाः फलोपधानरूपाया एव विवक्षणीयत्वात्, शाब्दफलानुपधायक-व्याप्तिज्ञानस्यैव पक्षत्वेन आपादकासिद्ध्यनवकाशात्।

इदन्त्ववधेयम्। प्रमाणान्तरासहकारित्वस्य निरुक्तस्य स्वात-न्त्र्येणापादककोटौ न निवेशो गौरवात् अपित्वनुभवत्वव्याप्यजाति-घटितधर्म्मावच्छिन्नवह्निगोचरप्रमानिष्ठकार्य्यतानिरूपकत्वात्मक(१) तादृशप्रमासाधारणकारणताघटकजाताविव प्रमाणान्तरजन्यतान-वच्छेदकत्वं निवेशनीयं, तच्च स्वानिरूपिता मनोऽनिरूपिता च या जन्यता तदवच्छेदकतापर्य्याप्त्यनधिकरणत्वं। पर्य्याप्तिनिवेशात् चाक्षुषत्वादेरालोकादिजन्यतावच्छेदकघटकत्वेऽपि न दृष्टान्ता-सिद्धिः। मनोऽनिरूपितेत्यस्य मनस्त्वघटितधर्म्मावच्छिन्नानिरू-पितार्थकतया मनस्त्वघटितचक्षुर्मनोयोगत्वाद्यवच्छिन्नजन्यतामादा-योक्तदोषस्यानवकाशः। एवञ्च स्वानिरूपिता मनस्त्वघटितधर्म्मा-वच्छिन्नानिरूपिता च या जन्यता तदवच्छेदकतापर्य्याप्त्यनधि-करणं या अनुभवनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकजातिस्तद्घटित-धर्म्मावच्छिन्ना या वह्निविषयकानुभवनिष्ठकार्य्यता तन्निरूपकत्व-मापादकदलसमुदायार्थः। आपाद्यं प्रमाणत्वं प्रमाया असाधा-रणकरणत्वम्। असाधारणकरणत्वञ्च व्यापारवदसाधारणफलोप-हितकारणत्वम्। व्यापारनिवेशात् प्रतीकान्तरवत्युपनायकज्ञाने आपाद्यविरहनिर्व्वाहः। असाधारण्यप्रवेशादापादके शरीरादि-

(१) निरूपकत्वात्मकत्वं कारणताविशेषणम्।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

वारकासाधारण्यविशेषणसार्थक्यम्। फलोपधाननिवेशाद्वाप्तिज्ञानस्यानुमित्यात्मकप्रमास्वरूपयोग्यतामादाय नेष्टापत्तिः अनुमित्यनुपधायकस्य तस्य पक्षत्वात्। वस्तुतः प्रमाणव्यवहारविषयत्वमेवापाद्यं दीधितिकृतोऽभिप्रेतम्, अन्यथा आलोकेऽप्युक्तापाद्यसत्त्वेन 'आलोकादिवारणायेत्यादि' तद्ग्रन्थासङ्गतिः। प्रमाणव्यवहारविषयतावच्छेदकञ्च प्रमाणान्तरासहकारित्वगर्भम् आलोकादौ व्यापारवत्यपि प्रमाणव्यवहारविरहात्, अतो व्यवहारापादनपक्षे आलोकस्य वारणीयत्वाभिधानसङ्गतिः। वह्निव्याप्यधूमवान् पर्व्वत इत्यादि विशिष्टपरामर्शात्मकवह्निविषयकप्रमायां व्याप्तिज्ञानस्य कारणत्वे तत्प्रत्यक्षमेव प्रमाणं स्यात्, तादृशप्रमायां साक्षात्त्वा ग्रहेण (१) तदसिद्धा तत्करणस्य प्रत्यक्षप्रमाणान्तर्भावात् अत इष्टापत्तिर्न सम्भवतीति सूचनाय अन्तरपदं न तु तदर्थस्यापाद्यकोटिप्रवेशः। एतेन, प्रमाणान्तरत्वं यदि क्लृप्तप्रमाणभिन्नप्रमाणत्वं तदा आपाद्याप्रसिद्धिः, यदि प्रत्यक्षप्रमाणभिन्नप्रमाणत्वं तदापि चक्षुरादेर्दृष्टान्ततयोपन्यासविरोधः, यदि च मानसान्यप्रमाकरणत्वं तदापि मानसान्यत्वस्य वैयर्थ्यम्, इति परास्तं, प्रमाणव्यवहारविषयत्वस्यैवानिष्टतया तन्मात्रापादनेनैवोद्देश्यसिद्धेः। न च मानसजनके उपनायकज्ञाने मानसप्रमाकरणत्वं तत्करणव्यवहारश्चेष्ट इति इष्टापत्तिवारकतया तत्सार्थक्यं, करणत्वस्य व्यापारगर्भतया इष्टापत्तेरनवकाशात्। न चास्तु करणत्वं व्यापारगर्भं तथापि प्रकृते तमनन्तर्भाव्य मानसान्यप्रमा-

(१) साक्षात्कारत्वाग्रहेणेत्यर्थः। क्वचित्तथैवपाठः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ऽसाधारणफलोपहितकरणत्वस्यापादनसम्भवेन तदेव मूलाभिप्रेतमस्त्विति वाच्यं, तथा सति सिद्धान्ते व्यापाराभावेन प्रमाया करणत्वाभिधानस्य मूलकृतोऽलग्नकतापत्तेः। आलोकादौ व्यवहारमभ्युपगम्य प्रमाणान्तरासहकारित्वविशेषणमन्तरेणैव तत्र व्यभिचारं वारयतः कस्यचिन्मतमाह "तदपीति"। ननु प्रमाणव्यवहारविषयस्यालोकादेः प्रत्यक्षानुमानेत्यादिसूत्रेऽपरिगणनात्तद्विरोध इत्यत आह "प्रत्यक्षेति"। विभागात्, आलोकादीनामपि विभक्तत्वात्। तद्व्याघातः, विभाजकसूत्रविरोधः। अत्रेदमरुचिबीजम्, आलोकस्य सव्यापारस्य प्रमाकरणत्वोपगमसम्भवेऽपि निर्व्यापारस्य तत्संयोगादेस्तदुपगमासम्भवेन उक्तविशेषणप्रक्षेप आवश्यकः, अन्यथा शरीरादेरपि प्रमाणत्वोपगमसम्भवेनासाधारण्यविशेषणस्यापि परित्यागापत्तेः। तान्त्रिकाणां प्रमाणव्यवहारस्य तुल्य एवेति प्रमाणान्तरासहकारित्वविशेषणपूरणं विनैव निर्व्वाहाय प्रकारान्तरेण व्याप्तिं व्याचष्टे "यद्वेत्यादि"। "यज्जातीयेति" यज्जात्यवच्छिन्नेत्यर्थः। "तद्विजातीयेति" तज्जातिमद्वृत्तिजातिमदित्यर्थः। ईदृशव्याप्तिबलाच्चानुमित्याद्यनुपधायकव्याप्तिज्ञानादौ प्रत्यक्षत्वविरुद्धजातिमत्प्रमाहेतुत्वमापादनीयम्। यत्प्रमाया मनोन्यकरणेनासमवहितं सत् यद्बहिर्विषयप्रमोत्पादकं तत्तद्वृत्तिजातिमत्प्रमाहेतुरित्युक्तौ मानसप्रमाया मनोन्यकरणाप्रसिद्ध्या यत्पदेन चाक्षुषादिप्रमाया एवोपादेयतया मानसप्रमाहेताबुपनये तदवृत्तिजातिमद्धेतुत्वमेवापाद्यं, मानसप्रमायाः तदवृत्तिजातिमत्त्वात्तत्वेष्टापत्तिरिति यत्त्वतत्त्वेन जातेरुपादानं,

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तथाच सति यत्पदेन प्रत्यक्षत्वजातिमादाय तद्विरुद्धजातिमत्प्रमाहेतुत्वापादनेन नेष्टापत्त्यवसरः। प्रकृते प्रमानिष्ठजातिमादायैवापादनमित्येतत्सूचनाय "प्रमाया इति"। तज्जातीयप्रमाविजातीयप्रमाहेतुत्वमेवापाद्यं, एवञ्च यज्जातीयेत्यनेन स्मृतित्वाद्युपादाने तत्तत्प्रमाया असिद्धया सामान्यव्याप्तिभङ्ग इत्यतः "प्रमाया इति" इति केचित्। प्रत्यक्षकरणमनःसहकारित्वेनैवोपनयस्य प्रमोत्पादकत्वोपगमादापादकासिद्धिवारणाय "मनोन्येति"। मनोभिन्नप्रत्यक्षकारणमनोयोगादिसमवधानस्यावश्यकत्वादसिद्धिरिति "करणेनेति"। तदसमवहितं सत्प्रमोत्पादकं, तदजन्यप्रमोत्पादकम्। वह्निर्विषयकत्वनिवेशव्यावृत्तिः पूर्व्ववत्, मनोन्यकरणेनासमवहितस्याप्युपनयस्य मनःसहकारेण बाह्यविषयकप्रत्यक्षजनकत्वे बाधकाभावादप्रयोजकत्वशङ्का स्यादित्याशङ्क्याकल्पान्तरमाह "यज्जातीयेति"। तज्जातीयसामग्रीविरहे तज्जातीयोत्पत्तेरप्रसक्त्या प्रमायां जन्यमानायां विजातीयैव सा जनयितुं शक्येति नात्राप्रयोजकत्वशङ्का। न च नैयायिकैरुपनीतभानस्थले उपनयघटितायाः प्रत्यक्षसामग्र्या उपगमादापादकासिद्धिरिति वाच्यं, उपनीत विषयोपरागेण (१) साक्षात्त्वस्याग्रहात्तदभावग्रहात् तादृशविषये द्रव्यादिप्रत्यक्षहेतुभूतेन्द्रियसंयोगादिविरहाच्चोपनयजन्यज्ञाने प्रत्यक्षत्वासम्भवेनापादकस्य प्रसाध्यत्वात्। अत्र च (२) बाह्याभ्यन्तरप्रत्यभिज्ञादौ (३) लौकिक-

(१) उपनीतविषयोपाधानेन इति पाठान्तरमप्यत्रास्ति।

(२) अत्र चेत्यस्य "इत्यादयो नैयायिकसिद्धान्तप्रकाराः" इत्यग्रेणान्वयः।

(३) सोऽयं चैत्र इति बाह्यप्रत्यभिज्ञा, अभ्यन्तरप्रत्यभिज्ञा तु सुखी सोऽहमधुना दुःखीत्याकारिका।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सन्निकर्षवद्विषयोपरागेण साक्षात्त्वस्य उपनीतविषयोपरागेण च तदभावस्य ग्रहात् साक्षात्त्वं विषयताविशेष एव नतु प्रत्यक्षत्व-जातिः, स एव लौकिकसन्निकर्षजन्यतावच्छेदकः, एवञ्चोपनीत-भानस्य प्रत्यक्षत्वेन किञ्चिद्बाधकं बाधकविरहेऽपि साधकविरहान्न-सर्व्वांशोपनीतज्ञाने प्रत्यक्षत्वजातिरिति नाशङ्कनीयम्, लौकि-कान्यप्रत्यक्षत्वस्यैवोपनायकज्ञानजन्यतावच्छेदकतया तत्र तत्सिद्धेः, लौकिकान्यज्ञानत्वस्य तथात्वे अप्रसिद्धसाध्यकानुमितौ स्मृतौ च व्यभिचारप्रसङ्गात् । न च प्रत्यक्षत्वविरुद्धं जात्यन्तरमेव तथा-स्त्विति वाच्यं, आंशिकोपनीतभानासंग्रहात्, तत्र तादृश-जातिस्वीकारे तस्याःप्रत्यक्षत्वसामानाधिकरण्येन व्याप्यव्यापक-भावस्यावश्यकत्वात्, आंशिकोपनीतभाने च चाक्षुषत्वमानसत्वा-दीनां प्रत्यक्षत्वसाधकत्वात्, इत्यादयोनैयायिकसिद्धान्तप्रकाराः अग्रे ग्रन्थकारेणैव स्फुटीकरणीयाः ।

नन्वायातूक्तव्याप्तिबलात् विजातीयप्रमा(१) तत्करणमन्यदेवास्तां कुतो व्याप्तिस्मरणादेः प्रमाणान्तरतेत्यत आह "तत इति" । ततः, उक्तव्याप्त्यनुरोधतः। सिद्धायां, स्वीकृतायां। आवश्यकत्वात्, अवश्यो-पेयकारणताकत्वात् । बाधकाभावादित्यस्य करणत्व इत्यादिः । तस्यैव, व्याप्तिस्मरणादेरेव । तथात्वं, तादृशप्रमाकरणत्वम् । ननु संशयस्वप्नौ तु न प्रमे इति मूलमसङ्गतम् ? तयोरप्यबाधितविषये प्रमात्वात् । अथ सर्व्वांशे प्रमात्वमत्र विवक्षितं स्वप्नस्य किञ्चिदंशे भ्रमत्वं नियमतः स्वीक्रियत इति चेत् ? माभूत् सर्व्वांशे तयोः

(१) अस्य आयात्विति प्रागुक्तक्रियापदेनान्वयः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

संशयस्वप्नौ तु न प्रमे इति न निद्रादेः प्रमाणान्तरत्वम् ।

संशयस्वप्नौ च न विशिष्टानुभवरूपौ, येनोपनयादिवशाद्बहिर्विषयानुभवजनने क्लृप्तशक्तिकेन मनसा दोषवशादप्रमेव तदभावादिवशात् प्रमापि जनयितव्येत्याशङ्केत, किन्तु धर्म्मिज्ञानकोटिस्मरणादिरूपौ,

---

प्रमात्वं, तथापि तत्र इन्द्रिय संयोगादिरूपप्रत्यासत्तिशून्यविषयभानार्थं ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वमावश्यकमिति तस्य प्रमाणत्वं दुर्व्वारमेवेत्यतो मूलस्याशयं व्याचष्टे "संशयेति" ।

न विशिष्टानुभवरूपौ, न योग्यतासहितेन्द्रियसंयोगादिशून्यवस्तुसंसर्गविषयकप्रत्यक्षरूपौ । तथात्वे किमनिष्टमित्याकाङ्क्षायामाह "येनेति" । येन इत्याशङ्केतेत्यन्वयः । तदभावादीत्यादिपदाद्विषयाबाधपरिग्रहः । "प्रमापि जनयितव्येति" । अप्रमाया अप्यबाधितविषये प्रमात्वस्यावर्ज्जनीयत्वादिति शेषः । तथाच तस्य (१) प्रमाणत्वापत्तिदुर्व्वारैवेति भावः । "धर्म्मिज्ञानकोटिस्मरणादिरूपाविति" । धर्म्मिणि लौकिकसन्निकर्षादिसत्त्वेऽनुभवात्मकेन अन्यदा च (२) स्मरणरूपेण तज्ज्ञानेन सहितं यत् तद

---

(१) व्याप्तिस्मरणादेरित्यर्थः ।

(२) लौकिकसन्निकर्षाद्यसत्त्वकाले चेत्यर्थः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

न च कथं तवापि स धूमो वह्निव्याप्य इति व्यवहारस्तदानीं तद्व्याप्यत्वानुभावकाभावादिति वाच्यं,

---

धर्म्मिज्ञानं पुनरनुभवरूपं यथासम्भवमक्ष्यादेः, स्मरणञ्च संस्कारादित्याशयेनाह "संशयेति"।

व्याप्यत्वानुमानादिति। धूमत्वादौ वह्निव्याप्तिव्याप्यत्वं जानतो धूमत्वत्वादिना तद्वत्तानिश्चयदशायां,

---

गृहीतासंसर्गकधर्म्मस्य पूर्व्ववत् (१) कदाचित् स्मरणरूपं कदाचिच्चानुभवात्मकं ज्ञानं तद्रूपावित्यर्थः। धर्म्मिज्ञानमित्यत्र धर्म्मिपदं धर्म्मस्याप्युपलक्षणम् (२)। अक्ष्यादेः, लौकिकप्रत्यासत्तिसहकृतेन्द्रियादेः। आदिना अनुमानादिपरिग्रहः। "संस्कारादिति"। अतो नोपनयोपयोग इति शेषः। असन्निकृष्टे धूमे धूमत्वेन हेतुना व्याप्त्यनुमानं धूमत्वत्वेन व्याप्तिव्याप्यत्व-पक्षधर्म्मताज्ञानं विना न सम्भवतीति अनुमानात् विशिष्टव्यवहारोपपादनं मूलकृतस्तादृशज्ञानदशाभिप्रायकतयोपपादयन् न्यूनताभङ्गायान्यदाव्यवहारमन्यथोपपादयति "धूमत्वादावित्यादिना"।

असंसर्गाग्रहादेवेत्येवकारेण विशिष्टज्ञानव्यवच्छेदः। यद्यपि तन्मते विशिष्टज्ञानस्थलेप्यसंसर्गाग्रह एव विशिष्टव्यवहारहेतुर्नतु विशिष्टज्ञानं, तथापि, विशिष्टज्ञानस्यापि विशिष्टविषयकत्वमपुर-

---

(१) सन्निकर्षसत्त्वे अनुभवात्मकम् अन्यदा च स्मरणात्मकमितिवदित्यर्थः।

(२) स्वप्रतिपादकत्वे सति स्वेतरप्रतिपादकत्वमुपलक्षणत्वम्।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तत्र स्मृतधूमे धूमत्वेन वह्निव्याप्यत्वानुमानात्* । न च त्वन्मते धूमत्वेन व्याप्यत्वानुभवः सम्भवति ।

अन्यदात्वसंसर्गाग्रहादेवेति अतीन्द्रियादौ लिङ्गे व्याप्यत्वप्रकारकज्ञानस्य सम्भवेप्यनुमितेः सर्व्वानुभवसिद्धतया तस्य कारणत्वे बाधिते परिशेषाद्गुरोरपि व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वे सिद्धे शाब्दव्याप्यवत्ताबोधस्थलेऽपि कल्प्यते, कारणं विना कार्य्योत्पत्तेर-

---

स्तत्य तत्तत्पदार्थविषयकत्वेनासंसर्गाग्रहनिष्ठकारणतायामवच्छेदकत्वाद्विशिष्टविषयकानुमानस्य व्यवहारप्रयोजकत्वोक्तेर्नासङ्गतिः । अतएवेत्यादिमूलेन व्याप्यतावच्छेदकधूमत्वाद्यनवगाहिशाब्दादिपरामर्शस्थले तादृशपरामर्शप्रकारीभवद्व्याप्यत्वावच्छेदेन व्याप्यग्रहदशायामनुमिति र्न भवतीत्यभिहितम् । तत्र च नैयायिकानामप्यतीन्द्रियादिहेतुकस्थलेऽनुमिति र्न भवतीत्युक्तिसम्भवात् तुल्यत्वशङ्कां परिजिहीर्षुराशयं व्याचष्टे "अतीन्द्रियेति" । व्याप्यत्वप्रकारकज्ञानस्य, व्याप्यत्वप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानस्य । सर्व्वानुभवसिद्धतया इत्यनेन दुरपह्नवत्वं दर्शितम् । बाधित इत्यस्य व्यभिचारनिश्चयेनेत्यादिः । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य, व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिपक्षधर्म्मताज्ञानत्वावच्छिन्नस्य । तद्व्याप्यवच्छेदेन व्याप्तिप्रकारकज्ञानं कल्पनीयं, कल्पनाबीजमाह "कारणं

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अतएव यो वह्निव्याप्यवान् सोऽवश्यं वह्निमानिति व्याप्तिज्ञानवतोऽनुमितिर्नान्यथा ।

अथ पर्व्वतीयधूमे धूमत्वेन ज्ञाते वह्निव्याप्योऽयं नवेति संशयेप्यनुमितिः स्यादिति चेन्न, धूमो वह्नि-व्याप्य इति स्मरणे विद्यमाने धूमत्वज्ञानस्य विशेष-

---

सम्भवात् । तेन विना तत्रानुमितेरप्रसिद्धत्वात् न तस्यापि हेतुताबाधः । तत्रातीन्द्रियलिङ्गादौ सर्व्वा-नुभवसिद्धाया-अप्यनुमितेः सर्व्वथैवापलापः, मम तु क्वचित् कालविलम्बादिमात्रकल्पनमित्याशयेनाह "अतएवेति" ।

विनेति" । ननु तत्र तदभावेप्यनुमित्युत्पत्त्या तस्य हेतुतैव किं न वाध्यते इत्यत आह "तेन विनेति" । तत्र, शाब्दव्याप्यवत्ताज्ञान-स्थले । नन्वेवं फलापलापोऽविशिष्ट इत्यत आह "तत्रेति" । "सर्व्वथैवापलाप इति" । कालविलम्बेनापि विशिष्टपरामर्शासम्भवा-दिति भावः । "कालविलम्बादीति" । व्याप्यवच्छेदेन व्याप्तिज्ञानोत्-पत्त्या कालविलम्बेनानुमितिसम्भवादितिभावः । उपनीतभानानङ्गी-कर्त्तॄणां व्याप्यवच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तत्रानुमितिरूपं स्मृतिरूपं वेति हृदयं ।

तुल्यमित्यनेन मूले पक्षधर्म्मे व्याप्तिसंशयस्य प्रतिबन्ध-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दर्शनत्वेन संशया भावात्। अन्यथा परामर्शोऽपि कुतो न स्यात् संशयेन प्रतिबन्धादिति चेत् तुल्यम्।

न च सामान्यनिश्चयस्य सामान्यसंशयनिवर्त्तकत्वात् धूमसामान्ये संशयो माभूत् विशेषसंशयस्तु विशेषनिश्चयनिवर्त्तनीय इति धूमविशेषे संशयनिरासार्थं पृथग्व्याप्तिनिश्चयो वाच्य इति वाच्यम्, यत्र हि यद्व्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनं तत्र न तत्संशय. तच्च सामान्ये विशेषेवेति। वस्तुतस्तु धूमत्वपुरष्कारेण व्याप्तिस्मरणे पक्षधर्म्मताज्ञाने चानुमितिर्भवत्येव।

तुल्यमित्यभ्युपगमवादः। यत्र, यदवच्छिन्ने। यथा हि तदभावेन तदभावव्याप्यतया ग्रहीतेन वा विशिष्टे न तत्संशयः, तथा, यदवच्छेदेन तद्व्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनं तद्विशिष्टेऽपि अनुभवबलात्। व्यावर्त्तकश्च तदभावो

कत्वमुक्तं (१), तन्नयुक्तं, विशेषदर्शनेन ज्ञानद्वयानन्तरं संशयानुत्पादेन तत्प्रतिबन्धकतायां मानाभावादित्यत आह "तुल्यमितीति"।

अभ्युपगमवादः, ज्ञानद्वयानन्तरं संशयोत्पादाभ्युपगमेनोक्तिः। तथाच संशयस्यानुमिति प्रतिबन्धकतायां न निर्भरः किन्तु विशेष-

---

(१) अनुमितिं प्रतीत्यादिः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

यदवच्छेदेन वा तदभावोऽवगतः, यो वा तदभाव-व्याप्यत्वेन गृहीतः। यथा स्थाणुत्वाभावस्य पुरुषत्वा-

---

दर्शनात् संशयानुत्पत्ताविव। अतएवाग्रे संशयोत्पत्त्या शङ्कापि सङ्गच्छत इति भावः। मूले "सामान्यनिश्चयस्येति"।

सामान्यधर्म्मपुरष्कारेण विरोधिनिश्चयस्येत्यर्थः। धूमसामान्ये संशयः, शुद्धधूमत्वपुरष्कारेण व्याप्यत्वसंशयः। "माभूदिति"। तत्प्रकारेण व्याप्तिनिश्चयसत्त्वादिति भावः। विशेषसंशयः, विशेष-धर्म्मावच्छेदेन तद्वत्तासंशयः। विशेषनिश्चयनिवर्त्तनीयः, विशेष-धर्म्मपुरष्कारेण विरोधिनिश्चयमात्रनिवर्त्तनीयः (१)। धूमविशेषे संशयनिवासार्थं, पर्व्वतीयधूमत्वपुरष्कारेणाव्याप्यत्वसंशयस्थलेऽनु-मितिनिरासार्थम्(२)। पृथग्व्याप्तिनिश्चयः, पर्व्वतीयधूमत्वपुरष्कारेण व्याप्तिनिश्चयः। वाच्यः, अनुमितिहेतुतया स्वीकार्य्यः। यद्यपि पूर्व्वं धूमत्वदर्शनस्यैव व्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनविधया संशयविरोधित्वमुक्तं न तु व्याप्तिनिश्चयस्येतिधूमसामान्ये व्याप्तिनिश्चयात्तत्सामान्ये संश-यानुत्पादोपगमेन विशेषसंशयोपपादनं न युज्यते, तथापि, पर्व्वत-वृत्तित्वसामानाधिकरण्येन धूमत्वदर्शनात्तदवच्छेदेन व्याप्यभाव-संशयनिवृत्तावपि पर्व्वतीयधूमत्वावच्छेदेन व्याप्यभावसंशयो दुर्व्वारः

---

(१) द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्येन गन्धादिनिश्चयेऽपि पृथिव्यन्यद्रव्यत्वादिना गन्धादिसंशयादितिभावः। इत्यधिकः पाठोऽत्र कुत्रचित् पुस्तके दृश्यते।

(२) पर्व्वतीयधूमत्वपुरष्कारेणाव्याप्यत्वसंशयनिरासार्थमित्यपि क्वचित् कः पाठः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

वच्छेदेन ग्रहे, पुरुषत्वस्य स्थाणुत्वाभावव्याप्यत्वेन ग्रही-

पर्व्वतीयत्वावच्छेदेन धूमत्वनिश्चयासम्भवादिति—शङ्काया धूमत्वज्ञानस्य विशेषदर्शनत्वेनेत्यादिसिद्धान्तोपरि-सम्भवाद्धूमत्वपुरस्कारेण व्याप्तिनिश्चयस्य पर्व्वतीयधूमत्वावच्छेदेन तदभावसंशयनिवर्त्तकत्वमपि तादृशग्रन्थतात्पर्य्यविषयस्तत्रैवेयं शङ्का। अथ पर्व्वतवृत्तित्वावच्छेदेन तत्सहितधूमत्वावच्छेदेन वा व्याप्तिविरहशङ्का नैयायिकसिद्धानुमितिहेतुताकस्य व्याप्तिविशिष्टे धूमे पक्षधर्म्मतावैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयस्याप्यनिवर्त्त्या, असमानधर्म्मितावच्छेदकत्वात्पक्षधर्म्मताविशिष्टे व्याप्तिनिश्चयश्च तच्छङ्कानिवर्त्तकोपि नानुमिति हेतुः, व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्यैवानुमितिहेतुताया वक्ष्यमाणत्वात्। उभयविधपरामर्शस्य तथात्वेऽपि व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधघटितानुमितिसामग्रीदशायां तादृशशङ्काया दुरुच्छेदतया तत्सत्त्वे नैयायिकैरनुमितिस्वीकारे मीमांसकानामपि ज्ञानद्वयसत्त्वे तत् शङ्कासत्त्वेप्यनुमिताविष्टापत्तिसम्भवेन तादृशशङ्कोच्छेदोपायानुसरणप्रयासवैयर्थ्यात्।

यत्तु व्याप्तिविशिष्टधूमे पर्व्वतवृत्तित्वशङ्कादशायां मीमांसकमतेऽनुमित्यापत्तिपरतया मूलशङ्कावर्णने नोक्तापत्तिसमाधानं 'पृथग्व्याप्तिनिश्चयो वाच्य' इत्यस्यापि व्याप्तिविशिष्टधूमे पक्षधर्म्मतानिश्चयस्यानुमितिहेतुत्वस्वीकारपरतया वर्णनं, तदशुद्धं, मीमांसकमते धूमत्वावच्छेदेन पक्षधर्म्मत्वासत्त्वेनान्यथाख्यातिस्वीकारप्रसङ्गभयेन धूमत्वसामानाधिकरण्येनैव पक्षधर्म्मतानिश्चयहेतुताया

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तस्य करादेर्वा इदन्त्वावच्छेदेन ग्रहे, पुरुषोऽयं स्थाणु-

वाच्यतया विशिष्टधूमत्वावच्छेदेन पक्षावृत्तित्वशङ्कायाः शुद्धधूमत्व-सामानाधिकरण्येन पक्षधर्म्मतानिश्चयाप्रतिबध्यतया मीमांसकाना-मनुमितिजनकपक्षधर्म्मतानिश्चयस्य तादृशशङ्कोच्छेदकत्वाभिधानेन समाधानासङ्गतिरिति चेन्न, पक्षवृत्तिधूमत्वविशिष्टे व्याप्तिज्ञान-मात्रस्यानुमितिहेतुत्वेऽपि नैयायिकानामुद्देश्यसिद्धेस्तदभ्युपगमे-नैव तादृशपरामर्शप्रतिबध्यायाः पक्षवृत्तित्वावच्छेदेनाव्याप्यत्व-शङ्काया ज्ञानद्वयसम्भवशङ्कनसङ्गतिः। वस्तुतः पक्षवृत्तिधूमत्वावच्छे-देन व्याप्तिविरहशङ्कायां व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म्मतानिश्चयो विरोधी, यज्ज्ञानं यदुभयधर्म्मसामानाधिकरण्यमवगाहते तस्य तदेक-तरावच्छेदेनापरधर्म्माभावशङ्कानिवर्त्तकताया अनुभवसिद्धत्वात्, पक्षवृत्तिधूमत्वस्य उक्तपरामर्शधर्म्मितानवच्छेदकत्वेऽपि तदवच्छे-देनाव्याप्यत्वशङ्कायाः पक्षवृत्तिधूमत्वव्याप्यत्वसामानाधिकरण्याव-गाहिकथितपरामर्शसत्त्वे उत्पत्त्यसम्भवादित्यभिप्रायकतया यथा-श्रुतप्रकृतमूलसङ्गतिः। सामान्यघटितविशेषधर्म्मपुरस्कारेण संशये सामान्यधर्म्मसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिनिश्चयस्याविरोधित्वेऽपि सामान्यधर्म्मावच्छेदेन विरोधिनिश्चयस्य विरोधित्वमावश्यकमव-च्छेदकावच्छेदेन विपरीतज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ तद्धर्म्मि-तावच्छेदकपर्य्याप्तधर्म्मितावच्छेदकत्वपर्य्यन्तानिवेशादित्यभिप्रायेण समाधत्ते "यत्र हीति"। व्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनस्य धर्म्मितावच्छेदका-वच्छिन्नत्वावगाहितां स्फुटयितुं व्याचष्टे दीधितौ "यत्र, यदवच्छिन्ने

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

र्नवेति न संशयः। तदभावादिवच्च तद्वदन्योन्या-

इति"। परे तु "धूमसामान्ये संशयो माभूदिति"। व्यावर्त्तक-धूमत्वेन निश्चिते पर्व्वतीयत्वसामान्यधर्म्मविशिष्टे तदवच्छेदेना-व्याप्यत्वसंशयो माभूदित्यर्थः। विशेषसंशयस्त्वित्यादेः पूर्व्वएवार्थः। समानविषयकत्वमेव विरोधितायां तन्त्रं न तु समानप्रकारकत्व-मपीत्याशयेन समाधत्ते "यत्र हीति"। यथाश्रुतार्थकमेवेति। तच्च, समानधर्म्मिकव्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनञ्च। सामान्ये, सामान्यधर्म्मविशिष्ट-विशेष्यकम्। विशेषे वा, विशेषधर्म्मविशिष्टविशेष्यकं वा। तथाच पर्व्वतीयधूमे पर्व्वतीयत्वमात्रेण धूमत्वनिश्चयेऽपि पर्व्वतीयधूमत्व-पुरस्कारेण न संशयसम्भव इति भावः। यद्यपि धूमत्वे व्याप्यवच्छेद-कत्वावगाहिनिश्चयस्य धूमत्वघटितधर्म्मावच्छिन्नविशेष्यताकसंशय-प्रतिबन्धकत्वात्तादृशनिश्चयादपि प्रकृते संशयनिवृत्तिः सम्भवति, तथापि, शुद्धपर्व्वतीयत्वाद्यवच्छेदेनाव्याप्यत्वशङ्कानिरासार्थम् धूम-त्वनिश्चयस्यादरणीयतया तत-एव पर्व्वतीयधूमत्वावच्छिन्नविशे-ष्यकसंशयनिवृत्तिरुपपादिता, समानविषयकत्वेन विरोधिता-वादिनां धर्म्मितावच्छेदके अवच्छेदकत्वावगाहिनोऽपि भिन्न-धर्म्मिकज्ञानस्याविरोधित्वाभिप्रायेण-वेतिस्वातन्त्र्येण मूलं वर्ण-यन्ति। सामान्यप्रत्यासत्तिमनङ्गीकुर्व्वतां व्याप्तिनिश्चयस्य पर्व्व-तीयधूमाविषयकतया धूमत्वे व्याप्यवच्छेदकत्वावगाहित्वेऽपि धूम-त्वघटितधर्म्मावच्छिन्नपर्व्वतीयधूमधर्म्मिकसंशयविरोधित्वे विवादः सम्भवतीति दृष्टान्तेनानुभवं द्रढ़यंस्तं निराकुरुते "यथा हीति"।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

भावादिः, तादात्म्येन तत्संशये च तदन्योऽन्याभावादिरपि द्रष्टव्यः। एवं तद्भ्रमोऽपि न, विशेषदर्श-

---

तदभावेन विशिष्टे न तत्संशय इति योजना। धर्म्मिविशेषणत्वञ्च तदभावादीनां धर्म्मितावच्छेदकताख्यं विषयत्वम्। स्थाणुत्वाभावव्याप्यं—करादीतिस्वतन्त्रज्ञानदशायामपि शुद्धकरत्वाद्यवच्छिन्नं धर्म्मितावच्छेदकीकृत्य-स्थाणुत्वादि-संशयानुदयाद्व्याप्तिविशिष्टेनेत्युपेक्ष्य 'व्याप्यतया गृहीतेन' इत्युक्तम्। तदव्यवहितप्राक्क्षणे तत्क्षणे वा तस्य पुंसो व्याप्यतया निश्चयविषयेनेत्यर्थः। तदभावेन तदभावव्याप्तिविशिष्टेन च विशिष्टे तद्वत्त्वज्ञानमाहार्य्यमेव प्रसिद्धमितिताद्दशज्ञाने इच्छाया एव हेतुत्वात्तदभावादेव नाहार्य्यताद्दशसंशयप्रसङ्गः। करादिमान् स्थाणुर्नवेतिसंशयश्च करत्वाद्यवच्छिन्ने स्थाणुत्वाद्यभावव्याप्तिनिश्चयशून्यकाले इच्छां विनापि प्रसिद्ध इत्यनाहार्य्यताद्दशज्ञाने तथाविधव्याप्तिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतां कल्पयित्वा ताद्दशनिश्चयदशायामसौ निरसनीयः। "तथेत्यादि"। तद्विशिष्टेऽपि न तत्संशय इत्यनुषङ्गेणान्वयः। यदवच्छेदेन तदभावादिनिश्चयस्तस्यापि तदभावादितुल्यत्वादिति भावः। अनुभवबलादित्यग्रिमहेत्वन्वयानुरोधेन 'इत्यविवाद' इति पूरणीयम्।

ननु धूमत्वाद्यवच्छेदेन व्याप्यभावव्यावर्त्तकधर्म्मः प्रकृते न गृहीतः अपि तु तदभावोव्याप्तिरेवेति व्यावर्त्तकपदस्य तदभावावच्छेदकमात्रपरत्वाभिमानिनामाशङ्कां निराकरोति "व्यावर्त्तकश्चेति"। स्थाणुत्वाभावव्याप्यः करः करवांश्चायमितिज्ञान-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

नस्य विपरीतज्ञानमात्रविरोधित्वादित्यग्रे स्फुटीभविष्यति ।

इयस्यापि अयं स्थाणुर्नवेति-संशयविरोधितया व्याप्तिविशिष्ट इत्युपेक्ष्य 'व्याप्यतया गृहीत' इत्युक्तम् ।

अथ यदवच्छेदेन तदभावोऽवगत इत्यस्य यस्तदभावावच्छेदकत्वेनावगत इत्यर्थः, अवच्छेदकत्वञ्चानतिरिक्तवृत्तित्वमेव न तु स्वरूपसम्बन्धविशेषः, पुरुषत्वादौ स्थाणुत्वाभावादेस्तादृशावच्छेदकताया अप्रामाणिकत्वात् मीमांसकानामपि धूमत्वादौ व्याप्यनतिरिक्तवृत्तित्वज्ञानमेवानुमितिहेतुत्वेनोपगतमित्यभिप्रायेण मूलं सङ्गमनीयम्, एवञ्चानतिरिक्तवृत्तित्वस्य व्याप्तिरूपतया 'व्याप्यतया गृहीत' इत्यनेन पौनरुक्त्यम् ? न च यदवच्छेदेनेत्यादेर्यत्र यदभावस्य व्याप्तिः संसर्गतयावगतेतिव्याप्यतयेत्यस्य व्याप्तिप्रकारेणेत्यर्थ इति भेदः पुरुषो न स्थाणुरित्याकारके पुरुषत्वाववच्छेदेन स्थाणुत्वाभावग्रहे च पुरुषत्वांशे व्याप्तिः संसर्गतयैव भासते न तु प्रकारतया तद्विशिष्टवाचकपदानुल्लेखात् संसर्गतया प्रकारतया च भानस्य पृथक्कथनं प्रतिबन्धकताया भेदसूचनाय तत्प्रकारकज्ञानस्य तदीयसंसर्गविशेषावगाहित्वेनैव प्रतिबन्धकताया अनतिप्रसङ्गाय कल्पनीयतया तत्संसर्गकज्ञानस्य च तदीयसंसर्गानवगाहितया तेन रूपेणासंग्रहादिति-वाच्यम्, संसर्गतासंसर्गविशेषावच्छिन्नप्रकारतयोः संसर्गविशेषानवच्छिन्नप्रकारतान्यविषयतात्वेनानुगमेनातिप्रसङ्गविरहादिति-चेन्न, अवच्छेदकाव-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

च्छेदेन स्थाणुत्वाभावादिज्ञाने अवच्छेदकांशे व्याप्तिः संसर्गतयापि न भासते, पुरुषो न स्थाणुरित्यादिज्ञानस्य पुरुषत्वाद्यंशे निष्प्रकारकतया अनुभवसिद्धत्वात्, किन्तु धर्म्मितावच्छेदकपुरुषत्वादिव्यापकताविशिष्टविशेषणतैव स्थाणुत्वाभावादेः पुरुषादौ संसर्गतया भासते, एवञ्च यद्व्यापकताविशिष्टविशेषणतासंसर्गेण तदभावो धर्म्मिण्यवगत इत्येव यदित्यादेरर्थ इति न पौनरुक्त्यम् । यदि च विशेषणतात्वादिना व्यापकतायाः संसर्गघटकत्वे प्रमेयत्वाद्यवच्छेदेन स्थाणुत्वाभावादिज्ञानमपि प्रमा स्यादितिस्थाणुत्वाभावीयविशेषणतात्वेन व्यापकत्वमेव तथा वाच्यम्, तथाच स्थाणुत्वाद्यभावस्यापि संसर्गान्तःपातित्वे तदंश एव व्यापकत्वभानमुचितं, तथा सति स्थाणुत्वाभावः पुरुषनिष्ठाभावाप्रतियोगी अयञ्च पुरुष इत्यादिज्ञानस्य स्थाणुत्वाभावादिधर्म्मिकपुरुषत्व व्यापकताग्रहसहितपुरुषत्वादिप्रकारकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतया अयं स्थाणुर्नवेतिसंशयं प्रति कॢप्तत्वात् पुरुषो न स्थाणुरयञ्च पुरुष इत्यादिज्ञानस्य तद्रूपाक्रान्ततया न पृथक्प्रतिबन्धकत्वं, उक्तज्ञानप्रतिबन्धकतायां व्यापकत्वीयसंसर्गविशेषावगाहित्वनिवेशेऽपि न क्षतिः, व्यापकताविशिष्टघटितसंसर्गकज्ञानेऽपि विशिष्टघटकस्य वैशिष्ट्यस्यावश्यं भानादिति मन्यते, तदा, यदित्यादेरपि यद्व्यापकतया तदभावोऽवगत इत्येवार्थः । न च व्याप्तिघटकसामानाधिकरण्यांशभानस्याप्रयोजकतया 'योवेत्यादेरपि' उक्त एवार्थ इति पौनरुक्त्यं दुर्व्वारमेवेति वाच्यम्, व्याप्तिपदेन तद्वदन्यावृत्तित्वस्यैवाभिहितत्वात्, व्यापकसामानाधिकरण्यज्ञानस्य यदवच्छेदेनेत्याद्यन्त-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

भावेऽपि क्षतिविरहात्। वस्तुतस्तु ग्राह्याभावांशे तद्धर्म्मव्यापकतायाः संसर्गघटकविशेषणविधयाभानमात्रं न विरोधितायां प्रयोजकं, तथासति यत्र पुरुषो न स्थाणुरित्यादिज्ञाने करादिव्यापकताविशिष्टस्थाणुत्वाद्यभावीय विशेषणतादेः संसर्गतया भानं, तादृशज्ञानसहितस्य करादिमानयमित्यादिज्ञानस्याप्ययं स्थाणुर्नेत्यादिज्ञानविरोधिताप्रसङ्गात्। अतस्तद्धर्म्मविशिष्टे ग्राह्याभावावगाहित्वसहितमेव तद्धर्म्मव्यापकतायास्तथाभानं विरोधिताप्रयोजकमित्युपेयं,तथाच ग्राह्याभावांशे तद्धर्म्मव्यापकताप्रकारकस्य तद्धर्म्मविशिष्टे ग्राह्याभावाप्रकारकस्यापि ज्ञानस्य तद्धर्म्मवत्ताज्ञानधर्म्मितावच्छेदकविशिष्टविशेष्यकज्ञानविरोधितया न तदभावव्याप्यतदभावावच्छेदकधर्म्मदर्शनयोरेकरूपेण प्रतिबन्धकतासम्भवः। न च ग्राह्याभावांशे तद्धर्म्मव्यापकताप्रकारकस्येव संसर्गघटकतया तद्विषयकस्यापि तद्धर्म्मविशिष्टे ग्राह्याभावानवगाहिनो विरोधित्वमिष्टमेव संसर्गघटकविशेषणविषयतायाः प्रकारतातुल्यत्वादिति वाच्यं, तथा सति पुरुषत्वाद्यवच्छेदेन स्थाणुत्वाद्यभावावगाहिनः पुरुषः स्थाणुर्नेत्यादिसंशयस्यापि स्थाणुत्वाद्यभावांशे पुरुषत्वादिव्यापकत्वविषयकतया तत्सहितपुरुषत्वादिप्रकारकज्ञानस्य स्वसमानधर्म्मितावच्छेदकस्थाणुत्वादिविशिष्टज्ञानाविरोधिताया निर्वीजतापातात्। नहि त्वन्मते तादृशसंशयस्य संशयत्वमेवाविरोधितावीजमिति सम्भवति, पुरुषत्वादिविशिष्टे स्थाणुत्वाभावावगाहिताया विरोधितायामप्रयोजकत्वेन स्थाणुत्वाभावांशे संशयत्वस्य घटादिरूपोदासीनविषयांशे संशयत्वतुल्य-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

त्वात्। एतेन पुरुषत्वादिसामानाधिकरण्येन स्थाणुत्वादिविशिष्टबुद्धौ पुरुषत्वाद्यवच्छेदेन तद्विपरीतनिश्चयस्य विरोधिताया-मभावांशे पुरुषत्वादिव्यापकतावगाहित्वमेव वीजं न तु पुरुषत्वादिविशिष्टे अभावावगाहित्वमपि, तच्च तदनवगाहिनोऽपि स्थाणुत्वाभावव्याप्यं पुरुषत्वं, पुरुषत्वव्यापकः स्थाणुत्वाभाव, इत्यादिव्यापकताप्रकारकज्ञानस्य पुरुषःस्थाणुरित्यादिधीविरोधित्वात्। तथाच तादृशव्यापकताप्रकारकज्ञानस्य तादृशव्यापकताविषयकत्वेनैव प्रतिबन्धकतासम्भवादवच्छेदकावच्छेदेन बाधबुद्धेः पृथक्प्रतिबन्धकतायां मानाभावः तस्या अपि उक्तरूपाक्रान्तत्वात्। एवं धर्म्मितावच्छेदकसमानाधिकरण्येन अभावविशिष्टबुद्धेर्धर्म्मितावच्छेदके प्रतियोगिव्यभिचारधीरूपतया अवच्छेदकावच्छेदेन प्रतियोगिविशिष्टज्ञानस्य तत्प्रतिबध्यत्वे प्रतियोगिन्यवच्छेदकव्यापकतावगाहित्वमेव वीजं, तथाच व्यापकताप्रकारक तत्संसर्गकज्ञानसाधारणानुगतरूपेणैव तत्प्रतिबध्यताकल्पनसम्भवादवच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धावच्छेदकसामानाधिकरण्यावगाहिबाधबुद्धि-रपि पृथक्प्रतिबन्धकत्वे मानाभावः, न च तादृशव्यभिचारज्ञानस्य व्यापकताज्ञानविरोधित्वमेव नास्तीति वाच्यम्, लाघवेनैव तद्विरोधितास्वीकारौचित्यात् प्राचीनसिद्धान्तसिद्धत्वाच्च, इति परास्तम्, संसर्गतया व्यापकतामात्रावगाहित्वस्य विरोधितावीजत्वेऽवच्छेदकावच्छेदेनाभावावगाहिनः पुरुषः स्थाणुर्नवेत्यादिसंशयस्य पुरुषःस्थाणुर्नवेतिज्ञानाविरोधिताया निर्वीजत्वापातात्। तादृशव्यापकतावगाहित्वस्य व्यापकतानिरूपकधर्म्मविशिष्टे ग्राह्या-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

भावावगाहित्वस्यैव विरोधितावीजतया करादिव्यापकता-विशिष्टस्थाणुत्वाद्यभावं संसर्गघटकतयाऽवगाहमानस्य पुरुषो न स्थाणुरित्यादिज्ञानस्य करादिमान् स्थाणुरित्यादिज्ञानाप्रतिबन्ध-कत्वनिर्व्वाहाय तद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यकग्राह्याभावावगाहिज्ञान-त्वेन बाधबुद्धेर्ग्राह्याभावांशे व्यापकताप्रकारकबुद्धेश्च व्याप्यधर्म्म-धर्म्मितावच्छेदककबुद्धौ तादृशव्यापकताप्रकारकत्वेन पृथक्प्रति-बन्धकताया आवश्यकत्वात्, व्यभिचारधियो व्यापकताग्रहविरो-धित्ववादिनां प्राचां तत्संशयस्यापि तद्विरोधिताया अनुमत-तया संसर्गविधया व्यापकतावगाहित्वस्य तत्प्रतिबध्यतावीजत्वे पुरुषःस्थाणुर्नवेत्यादिसंशयेऽवच्छेदकावच्छेदेन स्थाणुत्वाद्यभावाव-गाहिताया एवानुपपत्तेश्चेति। यदिचावच्छेदकसामानाधिकरण्य-मात्रेण तदवच्छेदेन विशेषणमवगाहमानयो र्बुद्ध्योर्वैलक्षण्य-निर्व्वाहायावच्छेदकावच्छेदेन बुद्धौ व्यापकतायाः संसर्गघटकतया भानमुपेयते पुरुषत्वादिधर्म्मितावच्छेदककबुद्धौ च करादिव्यापक-तायाः संसर्गघटकतया भानमप्रामाणिकं, तदा, पुरुषो न स्थाणु-रित्यादिधीसहितस्य करादिमत्ताज्ञानस्य स्थाणुत्वादिविशिष्टधी-विरोधित्वाप्रसक्तेरनुगतरूपेणैव ग्राह्याभावांशे तद्धर्म्मव्यापकता-प्रकारकज्ञानस्य तद्धर्म्मावच्छेदेन ग्राह्याभावज्ञानस्य च तद्धर्म्म-दर्शनप्रतिबन्धकतायां निवेशः, पुरुषः स्थाणुर्नवेत्यादिसंशय-कालीनपुरुषत्वादिग्रहस्य-चाविरोधितोपपत्तये व्यापकताज्ञाने पुरुषत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकस्थाणुत्वादिसंशयभेदो निवेशनीयः। स्थाणुत्वाद्यभावांशे व्यापकताप्रकारकनिश्चयस्य तादृशस्थाणुत्वा-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दिसंशयरूपो नास्त्येव तादृशनिश्चयस्य स्वकालेऽपि तादृशसंशयविरोधित्वात् । अतो न तादृशसंशयरूपव्यापकताप्रकारकनिश्चया संग्रहभयेन तादृशसंशयभेदस्य प्रतिबन्धकत्वावच्छेदकत्वासम्भवस्यावकाशः । एवं तादृशसंशयभेदं निवेश्य पुरुषत्वाद्यवच्छेदेन स्थाणुत्वाद्यभावनिश्चयसाधारणेन रूपेण स्थाणुत्वाद्यभावः पुरुषत्वादिव्यापक इतिबुद्धेः पुरुषः स्थाणुरित्यादिधीप्रतिबन्धकतासम्भव इति ध्येयम् ।

अत्रापि ज्ञानजन्त्वमुपेत्य अवगतो गृहीत इति क्तान्तप्रयोगौ 'यदा संशयानुत्पादो निर्व्वाह्यः तदव्यवहितप्राक्क्षणे तज्ज्ञानसत्त्वमपेक्षितं न तु तदैव' इति लाभाय । एतेन चिरविनष्टज्ञानजोद्बुद्धसंस्कारसत्त्वेऽपि संशयानुत्पादलाभाय तथाभिधानमिति हेयम् । उद्बुद्धसंस्कारज्ञानयोरनुगमासम्भवेन पृथक् पृथक् प्रतिबन्धकताया वाच्यतया गौरवात्, उद्बुद्धसंस्कारात् स्मरणस्यावश्यकतया तेनैव कार्य्यकालवर्त्तिना संशयप्रतिबन्धसम्भवाच्च । यदवच्छेदेन व्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनं तद्धर्म्मविशिष्टे न संशय-इत्युक्तमेव विशेष्य दर्शयति "यथेति" । स्थाणुत्वाभावस्य पुरुषत्वावच्छेदेन ग्रहे पुरुषोऽयं स्थाणुर्न वेति न संशय इत्येकोऽन्वयः । एवं स्थाणुत्वाभावस्य पुरुषत्वावच्छेदेन पुरुषत्वस्य चेदन्त्वावच्छेदेन ग्रहे अयं स्थाणुर्नवेति न संशय इत्यपरः । चरमःस्फुट एव । तद्वदन्योन्याभावादिरित्यस्य 'व्यावर्त्तकतया बोध्यव्य-इत्यर्थकेनाग्रिमेण 'द्रष्टव्य' इत्यनेन, सम्बन्धः । सर्व्वत्रादिना तदवच्छेदकतद्व्यावर्त्तकयोः परिग्रहः । तत्पदं सर्व्वत्र ग्राह्यपरम् । संशयत्वस्य व्यावर्त्तकदर्शन-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ननु भावोऽभावो वा उभयथापि प्रमेयम् इत्यत्र भावत्वाभावत्वयोर्व्याप्यतावच्छेदकयोरग्रहादनुमानं न स्यात् तदन्यान्यत्वरूपस्यान्यतरत्वस्य लिङ्ग-

---

"नन्वित्यादि।" इदं नीलत्वेन प्रतीयमानं भावोऽभावो वा। भावत्वाभावत्वयोः, तत्त्वयोरित्यर्थः। लिङ्गत्वाभावादप्रसिद्धत्वेन तत्त्वासम्भवात्। भावत्वाभावत्वे-

---

प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वभ्रमं निराकरोति "एवमिति"। तदस्त्रमोऽपीत्यस्य व्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनदशायामित्यादिः। तथाच संशयनिश्चयसाधारणज्ञानत्वमेव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकमिति-भावः। विशेषदर्शनस्य, तद्व्यावर्त्तकदर्शनस्य। विपरीतज्ञानमात्रेति। तज्ज्ञानसामान्येत्यर्थः। अग्रे, धूमत्वपुरस्कारेणेत्यादौ। प्रमेयमित्यस्य समानलिङ्गं पक्षरूपविशेष्यवाचकपदं पूरयति "इदमिति"।

इदन्त्वस्य तेजोऽभावत्वात्मकत्वे तदवच्छिन्ने भावत्वसंशयायोगात्तद्विवृणोति "नीलत्वेनेति"। मूलेऽनुमानम् अनुमितिः। उभयथापीत्यनेनेदं--प्रमेयमितिज्ञानस्यावधारणत्वलाभात्तादृशज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वावश्यकत्वं लभ्यते, तथाच इदं भावोऽभावो-वेतिसंशयस्थले जायमानमिदमुभयथापि प्रमेयमित्यनुमितिस्तवनये न स्यादित्यर्थः। अनुमित्यनुपपत्तौ हेतुरग्रहादित्यन्तम्। अग्रहादित्यस्य पक्षधर्म्मतानिश्चयप्रकारतयेत्यादिः। अग्रे तादात्म्यसम्बन्धेनान्यतरवती लिङ्गत्वमुपेक्ष्यान्यतरस्य धर्म्मस्य लिङ्गतायां सिद्धान्तयिष्यमाणतया अत्रापि

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

त्वाभावादिति-चेन्न, भावत्वाभावत्वान्यान्यधर्म्मवत्त्वस्य लिङ्गत्वात् । एवं धूमालोकान्यतरत्वमपि लिङ्गम् ।

त्यादिकं केवलान्वय्यनुमानमतिरिक्तस्त्वाभावमभ्युपेत्य । केवलान्नयिनः साध्यस्य धर्म्ममात्रमेव व्याप्यमिति तु मन्तव्यम् । "एवमिति" । लिङ्गं व्याप्यत्वे, लिङ्गताव-च्छेदकं वा वह्नौ ।

भावत्वादिधर्म्मवृत्तेरेव लिङ्गतावच्छेदकस्याग्रहे मूलतात्पर्य्यमव-गम्यते इत्यभिसन्धाय भावत्वादिपदं भावत्वत्वादिपरतया व्याचष्टे दीधितौ "भावत्वेति" । अप्रसिद्धानुयोगिकाभावस्य दुर्निरूपतया लिङ्गत्वाभावादित्यसम्भवपरतया हेतुं पूरयन् व्याचष्टे "अप्रसिद्धत्वे-नेति" । भावभेदवैशिष्ट्यस्याभावभेदावृत्तितया तद्विशेषणतया लिङ्गतावच्छेदकघधकत्वासम्भवादिति-पर्य्यवसितोऽर्थः ।

ननु मीमांसकैः केवलान्वय्यनुमानानङ्गीकाराद्भावभिन्नपदा-र्थानङ्गीकाराच्च भावभिन्नत्वरूपाभावत्वघटितान्यतरत्वावच्छिन्न-लिङ्गकप्रयेयत्वानुमानोपपादनं विरुद्धमित्यत आह "भावत्वाभाव-त्वेत्यादिकमिति" । "अतिरिक्तस्त्वेति" । यद्यप्यभावस्याधिकरणरूप-त्वेऽपि स्वरूपसम्बन्धादिरूपाभावत्वघटितान्यतरस्य हेतुत्वसम्भव-स्तथापि दर्शितसंशये भावभेदस्य कोटितया तदघटितान्यतरस्य हेतुत्वं मूलाभिप्रेतमित्याशयेनेदम् । साध्यस्य केवलान्वयित्व-ज्ञानकाले यत्किञ्चिद्रूपावच्छिन्नस्यैव वृत्तिमतो लिङ्गता सम्भव-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अथ यद्व्यतिरेकज्ञानं यदुत्पत्तिप्रतिबन्धकं तत् तन्निश्चयसाध्यं, तथाच पक्षधर्म्मस्य व्याप्यभेदज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकम्, अतो व्याप्याभेदज्ञानं तद्धेतुः सिध्य-

---

"यद्व्यतिरेकेति"।

यत्संशयव्यतिरेकनिश्चयावित्यत्र व्याख्याततत्त्वमेतत्। यद्वा यद्व्यतिरेकनिश्चये कार्य्यानुत्पत्तौ तद्व्यति-

---

तीति मूले तदकथनात् न्यूनताभङ्गायाह "केवलान्वयिन इति"। अयमालोको धूमो वेति-सन्देहे धूमालोकान्यतरत्वस्यानुमापकत्वरूपं लिङ्गत्वमुक्तं वह्नौ साध्ये व्यधिकरणतया न सम्भवतीति साध्यं पूरयति "व्याप्यत्व इति"। वह्न्यादिव्याप्यत्वे साध्य इत्यर्थः। लिङ्गपदस्यात्रैव लिङ्गतावच्छेदकपरत्वे वह्न्यादिसाध्यपरतया मूलसङ्गतिरित्याह "लिङ्गतावच्छेदकस्येति"। ननु यद्धर्म्मिकयद्व्यतिरेकज्ञानप्रतिबध्यं तद्धर्म्मिकतन्निश्चयत्वावच्छिन्नजन्यमित्येतादृश्यां पक्षीयधूमधर्म्मिकसाध्यव्याप्तिनिश्चयत्वेनानुमितिहेतुत्वसाधिकायां मूलोक्तव्याप्तौ ग्राह्यव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबध्ये घटज्ञानादौ व्यभिचारज्ञानसामान्यप्रतिबध्ये अव्यभिचारज्ञाने च व्यभिचार इत्याशङ्कायाह "यत्संशयेति"।

"व्याख्याततत्त्वमिति। तत्र तत्त्वं संशयसाधारणव्यतिरेकज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वं व्याप्तिघटकम्, ग्राह्यसंशयस्य सर्व्वत्रैवाप्रतिबन्धकत्वोपगमात् अव्यभिचारग्रहेऽपि व्यभिचारनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वमिति। अथेत्यादिशङ्काया व्याप्तिपरत्वे स्वयमनुपपत्तेर्व्वच्य-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तीति-चेन्न, धूमत्वपुरष्कारेण व्याप्तिस्मरणपक्षधर्म्मताज्ञाने सति विशेषदर्शनान्न-धूमे व्याप्यभेदज्ञानं, किन्त्वनुमितेरेव तत्रोत्पत्तिः, तत्सामग्रीसत्त्वात् । अतो न व्याप्यभेदज्ञानम् अनुमितिप्रतिबन्धकं येन व्याप्याभेदज्ञानं तद्धेतुः स्यात् ।

रेकनिश्चयाभावस्य कारणतामपेक्ष्य तन्निश्चयस्यैव कारणत्वं युक्तं लाघवादित्यभिप्रायिकमिदम् । अतएव क्लृप्तनियतपूर्व्वभावतया भेदग्रहाभावएवानुमितिहेतुरित्यभिप्रेत्य "अस्तु-वेत्यादि" वक्ष्यति ।

माणतया फलानुत्पत्तिनियतत्वरूपप्रतिबन्धकत्वनिवेशनेन मूले वक्ष्यमाणस्वरूपासिद्धेः परीहारसम्भवेन समाधानासङ्गतेः लाघवेन विशिष्टपरामर्शकारणताव्यवस्थापनपरतया तां व्याचष्टे "यद्वेति" । व्यतिरेकसंशये कार्य्यानुत्पत्त्यनुरोधेन निश्चयत्वेन हेतुतायाः पूर्व्वमाशङ्कितत्वात् पौनरुक्त्याशङ्कायाः परीहाराय मूलस्थव्याप्यभेदज्ञानपदस्य निश्चयपरतां स्फुटयितुं व्यतिरेकज्ञानसामान्यमुपेक्ष्य तन्निश्चयकथनम् । कार्य्यानुत्पत्तौ, कार्य्यानुत्पत्तिनियमे । इत्यञ्च मूले 'यदुत्पत्तिप्रतिबन्धकम्' इत्यत्र प्रतिबन्धकत्वं गुरुधर्म्मावच्छिन्नभेदाग्रहकारणताप्रसञ्जकं कार्य्यानुत्पत्तिनियतत्वरूपमेवेति-बोध्यम् । लाघवात्, अवच्छेदक लाघवात् । संशयसाधारणज्ञानत्वावच्छिन्नाभावहेतुत्वेऽप्यप्रामाण्यनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावस्य विशेषण-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

न च धूमत्वपुरस्कारेण व्याप्तिस्मरणपक्षधर्म्मताज्ञानं इयं धूमव्यक्तिर्वह्निव्याप्या-नेतिभ्राम्यतोऽनुमित्यापत्तिरतो विशिष्टज्ञानं तद्धेतुरिति-वाच्यं, धूमत्वस्य विशेषस्य दर्शनेन तादृशभ्रमानुत्पत्तेः, तत्रानुमितिसद्भावादेव। अन्यथा निश्चयसामग्र्यां सत्यां भ्रमानन्तरं परामर्श एव कुतो न भवति।

सामान्यतो विशेषदर्शनात् सामान्यतो भ्रमो न स्यात् विशेषतस्तु-स्यादेवेत्यभिप्रायिकीमाशङ्कां निरस्यति "न चेति"।

त्वाद्गौरवं बोध्यम्, अतएव, उक्तग्रन्थस्य लाघवप्रदर्शनपरत्वादेव। अनुमितिहेतुः, कल्पनालाघवादिति शेषः। "वक्ष्यतीति"। उक्तग्रन्थस्य व्याप्तिपरत्वे भेदग्रहाभावस्य हेतुत्वेऽपि व्याप्तिवलाद्विशिष्टपरामर्शकारणतासिद्धेरावश्यकत्वात् तामनिराकृत्य भेदाग्रहकारणत्वोपगमस्यासङ्गत्यापत्तेरिति भावः। एवञ्च समाधाने 'अनुमितिप्रतिबन्धकमित्यस्य, मयोच्यत इति शेषः। येन, यदपेक्षया लाघवेनेत्यर्थः। विशेषदर्शनादुभ्रमोत्पत्त्यभावस्य प्रागुक्तत्वान्नचेत्याद्याशङ्कानुत्थितिस्तदाशयं प्रकाशयति "सामान्यत इति"।

धूमत्वस्य विशेषस्य दर्शनेनेतिमूलस्य 'उक्तभ्रमे ग्राह्याभावावच्छेदकतया भातस्य धूमत्वस्य धर्म्मितावच्छेदकतया स्फुरणेनेत्यर्थो, दीधित्यनुसारेण वोध्यः। विशेषदर्शने संशयवत् भ्रमस्यापि

Nirukta, (2nd Edition) Vol. I. Fasc. 1 @ Rs. 1-4 ... Rs. 1 4
*Nyāyavārtika, CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh 3 2
Nityācārapaddhatiḥ, Fasc. 1--7 @ /10/ each 4 6
Nityācārapradīpa Vol. I. Fasc. 1--8 ; Vol. II, Fasc. 1-4. @ /10/ eaeh ... 7 8
Nyayabinduṭikā, Fasc. 1 @ /10/ each 0 10
*Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa Vol. II, Fasc.1--3 @ /10/ each ... , 1 14
Nyaya Vartika Tatparya Parisudhi, Fasc. 1-2 @ /10/ each 1 4
Nyayasarah 2 0
Padumawati, Fasc. 1--6 @ 2/ each 10 0
Prākrita-Paingalam, Fasc. 1--7 @ /10/ each 4 6
Parāçara Smṛti, Vol. I, Fasc. 2-8; Vol. II, Fasc. 1--6 ; Vol III,
Fasc. 1--6 @ /10/ each 11 14
Parāçara, Institutes of (English) @ 1/- each 1 0
Pariksamukha Sutram 1 0
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1--3 @ 1/4/ each 3 12
Rasarnavam, Fasc. 1-3 ... ... 3 12
Ravisiddhanta Manjari, Fasc. 1 ... ... 0 10
Saddarsana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ /10/ each 1 4
Samaraicca Kaha Fasc. 1-5, @ /10/ each 3 2
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, Fasc 1-4 @ /10/ each 2 8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each 3 0
Six Buddhist Nyaya Tracts. 0 10
Srāddha Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/ each 3 12
Suçruta Saṁhita, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/- each 1 0
Suddhikaumudī, Fasc. 1-4 @ /10/ each 2 8
Sundaranandam Kavyam 1 0
Suryya Siddhanta Fasc. 1-2 @ 1-4 each 2 8
Syainika Sastra 1 0
*Taittreya Brahmaṇa, Fasc. 11-25 @ /10/ each 9 6
*Taitterīya Saṁhitā, Fasc. 27–45 @ /10/ each 11 14
Tāṇḍya Brāhmaṇa, Fasc. 10–19 @ /10/ each 6 4
Tantra Vārteka (English) Fasc. 1-10 @ 1/4/ each 12 8
*Tattva Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol II, Fasc 2-10, Vol. III, Fasc. 1–2,
Vol. IV. Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /10/ each 23 12
Tattva Cintamani Didhiti Vivriti, Vol. I, Fasc, 1-6; Vol. I', Fc, 1, @ /10/ each 4 6
Tattva Cintamani Didhiti Prakas, Fasc. 1-5, @ /10/ each 3 2
Tattvārthadhigama Sutram, Fasc. 1-3 @ /10/ each 1 14
Tirthacintamoni, Fasc, 1-3, @ /10/ each 1 14
Trikāṇḍa-Maṇḍanam, Fasc. 1-3 @ /10/ each 1 14
Tul'si Satsai. Fasc. 1--5 @ /10/ each 3 2
*Upamita-bhava-prapañca-kathā, Fasc. 1-2, 5-13 @ /10/ each 6 14
Uvāsagadasāo, (Text and English) Fasc. 1--6 @ 1/- each ... 6 0
Vallāla Carita, Fasc 1 @ /10/ 0 10
Varṣa Kriyā Kaumudī, Fasc 1--6 @ /10/ each 3 12
*Vāyu Purāṇa, Vol. I, Fasc. 3--6 ; Vol. II, Fasc. 1--7, @ /10/ each ... 6 14
Vidhāna Pārijata, Fasc. 1-8 Vol- II. Fasc. I @ /10/ each ... 5 10
Ditto Vol. II, Fasc. 2-5 @ 1/4/ 5 0
Vivādaratnākara, Fasc. 1--7 @ /10/ each 4 6
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1--6 @ /10/ each 3 12
Yogasāstra Fasc. 1-3 .. .. 3 12

Tibetan Series.

... ... 2 0
Amarkosha 2 0
Baudhastotrasangraha, Vol. I 4 0
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1--4 @ 1/- each ... 1 0
Nyayabindu of Dharmakirti, Fasc. 1 ... ... 4 0
Pag-Sam S'hi Ṭiñ, Fasc. 1--4 @ 1/- each ... ...
Rtogs brjod dpag hkhri S'iñ (Tib. & Sans. Avadāna Kalpalatā Vol. I,
Fasc. 1--10 : Vol. II. Fasc. 1--10 @ 1/- each 20 0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-3 ; Vol. III, Fasc 1-6, @ 1/ each 14 0

Arabic and Persian Series.

... ... 2 0
Āmal-i-Salih, or Shan Jahan Namah 4 0
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1--4 @ 1/- each 33 0
Āīn-i-Akbarī, Fasc. 1-22 @ 1/8/ each ... ...
Ditto (English) Vol. II, Fasc. 1-5 Vol. III, Fasc. 1-5,
Index to Vol. II, @ 2/- each 22 0
Akbarnāmah, with Index, Fasc. 1--37 @ 1/8/ each... .. ... 55 8
Akbarnāmah, English Vol. I, Fasc. 1--8 ; Vol. II, Fasc. 1--7, Vol. III,
Fasc. 1–2 @ 1/4/ each 21 4
... Bibliography, by Dr. A. Sprenger, @ /10/ 0 10
... of Syria, Fasc. 1-9 @ /10/ each 5 10
... of Arabic Books and Manuscripts, 1-2 @ 1/- each 2 0
... Fasciculi of these works are out of stock and complete copies cannot

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1--3 @ 1/ each	Rs. 3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/8/ each	31	8
Faras Nama, of Hashini	1	0
Ditto of Zabardast Khan	1	0
Farnang-i-Rashīdi, Fasc. 1-14 @ 1/8/ each	21	0
Fihrist-i-Ṭūsi. or, Ṭūsy's list of Shy'ah Books, Fasc. 1--4 @ 1/- each ...	4	0
Gulriz	2	0
Hadiqatu'L, Haqiqat, (Text & Eng.)	3	8
History of Gujarat	1	0
Haft Asmān, History of the Persian Masnawi, Fasc. 1 @ /12/ each ...	0	12
Hisātory of the Caliphs, (English) Fasc. 1--6 @ 1/4/ each	7	8
Iqālnamah-i-Jahāngīrī, Fasc. 1--3 @ /10/ each	1	14
Iṣābah, with Supplement, 51 Fasc. @ 1/- each	51	0
Ma'āṣir-i-Rahīmī, Part I, Fasc. 1--8 @ 2/ each	6	0
Maa'āṣir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1--9, Vol. II, Fasc. 1--9 ; Vol. III, 1-10 ; Index to Vol. I, Fasc. 10-11 ; Index to Vol. II, Fasc. 10-12 ; Index to Vol. III, Fasc. 11-12 @ /1/ each	35	0
Ditto (Eng) Vol. I, Fasc. 1--2, @ 1/4/ each	2	8
Memoirs of Tahmasp	1	0
Marhamu 'L-Ilali 'L-Mu'Dila Fasc. 1--2	2	0
Muntakhabu-t-Tawārīkh, Fasc. 1--15 @ /10/ each	9	6
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1--7 ; Vol. II, Fasc. 1--5 and 3 Indexes ; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/ each ...	16	0
Muntakhabu-l-Lubāb, Fasc. 1-19 @ /10/ each	11	14
Ditto Part 3, Fasc. 1--2 @ 1/- each	1	0
Nukhbatu-l-Fikr, Fasc. 1 @ /10/	0	10
Nizāmī's Khiradnāmah-i-Iskandari, Fasc. 1--2 @ /12/ each	1	8
Persian and Turki Divans of Bayran Khan, Khan Khanan	1	0
Qawaninu 's-Sayyad of Khuda Yar Khan 'Abbasi, edited in the original Persian with English notes by Lieut. Col. D. C. Phillott	5	0
Riyāzu-s-Salātīn, Fasc. 1--5 @ /10/ each	3	2
Ditto (English) Fasc. 1--5 @ 1/	5	0
Shah Alam Nama	1	14
Taḍhkira-i-khushnavīsān	1	0
Tubaquāt-i-Nāṣirī, (English), Fasc. 1-14 @ 1/- each	14	0
Ditto Index	1	0
Tārīkh-i-Fīrūz Shāhi of Ziyāu-d-dīn Barni Fasc. 1--7 @ /10/ each ...	4	6
Tārīkh-i-Fīrūzshāhi, of Shams-i-Sirāi Aif. Fasc. 1--6 @ /10/ each ...	3	12
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1--2 @ 1/8/ each	3	0
The Mabani 'L Lughat : A Grammar of the Turki Language in Persian	1	8
Tuzuk-i-Jahāngīrī, (Eng) Fasc. 1 @ 1/	1	0
Wis-o-Rāmīn, Fasc. 1--5 @ /10/ each	3	2
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1--9, Vol. II, Fasc. 1--8 @ /10/ each	10	10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. XX @ 10/ each 20 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1875 to 1899 (1900 to 1904 are out of stock) @ /8/ per No
3. JOURNAL of the Assiatic Society for 1875 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8). 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6). 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10, 1890 (11), 1891 (7). 1892 (8). 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9). 1903 (8), 1904 (16), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members

N. B.—The figures enclosed in brakets give the number of Nos. in each Volume.

4. Journal and Proceedings, N. S., 1905, to date, (Nos. 1-4 of 1905 are out of stock), @ 1-8 per No. to Members and Rs. 2 per No. to Non-Members.
5. Memoirs, 1905. to date. Price varies from number to number. Discount of 25% to Members
6. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 ... 3 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1910, ... 8 0
8. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts 1--III. with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each 18 0
9. Kaçmiraçabdāmṛta, Parts I & II @ 1/8/ 3 0
10. Persian Translation of Haji Baba of Ispahan, by Haji Shaikh Ahmad-i-Kirmasi, and edited with notes by Major D. C. Phillott. ... 10

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-34 @ 1/ each 8

Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ...

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c. must be made payable to the Asiatic Society," only.

Books are supplied by V. P. P